

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JØRGEN LARSEN

Sønderjyllands Kirkehistorie

E.H.

DE UNGES FORLAG

SØNDERJYLLANDS KIRKEHISTORIE

SØNDERJYLLANDS KIRKEHISTORIE

AF

JØRGEN LARSEN

Sognepræst, Dr. theol.

DE UNGES FORLAG

KØBENHAVN 1946

**BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S
KØBENHAVN**

*Til Roager Menighed
med Tak for gode Minder
fra onde Aar.*

FORORD

Sønderjylland staar atter paa Dagsordenen, men uden Viden om Fortidens Forhold er det ikke muligt at tage Standpunkt til Nutidens mange aktuelle Spørgsmaal. Om Sønderjyllands statslige og folkelige Udvikling har vi i Aarenes Løb faaet megen og god Oplysning i let tilgængelig Form, sidst Lektor, Dr. phil. Troels Finks „Rids af Sønderjyllands Historie“. En tilsvarende Fremstilling af Grænselandets Kirkehistorie foreligger derimod ikke, og heller ikke den Bog, jeg nu vover at give fra mig, gør Krav paa at have løst Opgaven, men kan den tjene som en Haandsrækning for dem, der søger Orientering i Emnet, er dens Mission naaet.

Skulde nogen faa Interesse for et grundigere Studium af Kirkens Saga sønden Aa, saa findes en fyldig Litteraturfortegnelse i den af Troels Fink og Johan Hvidtfeld udarbejdede „Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie“ S. 67—82, hvortil maa føjes Oversigtsartiklerne i den nye store „Sønderjyllands Historie“, redigeret af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund.

Haraldsted Præstegaard, April 1946.

Jørgen Larsen.

MIDDELALDEREN

Kapitel 1.

Danerne kristnes.

I Sønderjylland begynder den egentlige Danmarkshistorie, og den begynder Side om Side med Danmarks Kirkehistorie.

Ad flere Veje kom Kristendommen til Landet sønden Aa. Særlig Betydning havde Forbindelsen mellem den store frisiske Handelsby Dorstad ved Rhinmundingen og *Hedeby* ved Slien. Sidstnævnte By, der laa befæstet inden for Kong Godfreds berømte Halvkredsvold, var fra ca. 800 til 1050 en blomstrende Handelsplads. Vest fra sejlede Skibene op ad Ejderen og Trenen til Hollingsted, hvor Varerne omladedes for paa Vogn at videreføres til Hedeby, hvorfra Sejladsen ud til Østersøen stod aaben. De fremmede Købmænd var ofte Kristne og medbragte saaledes ikke blot de af Nordboerne attraaede Varer men tillige Viden om den kristne Tro og de kristne Sæder.

Ogsaa gennem Vikingetogene til Vesteuropas Lande fik Nordboerne og dermed Sønderjyderne Kendskab til den overlegne kristne Kultur. Udadtill gjorde de vel, hvad de kunde for at udslette den, men indadtill blev de alligevel selv paa mange Maader besejret af den. De, som vendte hjem, glemte ikke, hvad de havde set og hørt om „den hvide Krist“ i det fremmede.

Hertil kom endelig den politiske Situation, som den udviklede sig med Frankerrigets imperialistiske Udvidelser i Nordeuropa. Efter Overvindelsen og Tvangskristningen af Sakserne naaede *Karl den Stores* Rige helt op til Elben. Som Led i Forsvaret mod Frankerne grundlagde Kong *Godfred* det ældste Danevirke og det førnævnte befæstede Hedeby, men Tiaaret efter hans Død (815) betegnede alligevel en Vækst af den frankiske Indflydelse Nord for Elben.

En direkte Følge heraf var det frankiske Forsøg paa en Missionsvirksomhed i Sønderjylland. Det var dog ikke det første Skridt i den Retning. Frisernes Apostel, Englænderen *Willibrord*, havde opsøgt Danernes Konge allerede 735, men uden at opnaa noget. Det nye Initiativ udgik fra Ærkebiskop *Ebo* af Rheims, Kejser *Ludvig den Frommes* Barndomsven og Raadgiver. For selve Skt. Peters Alter i Rom blev *Ebo* indviet til Evangeliets Forkynder og pavelig Legat i Norden, men Resultatet blev kun et kort Besøg heroppe i Sommeren 823. *Ebo* fik dog knyttet en Forbindelse mellem Kejser *Ludvig* og den danske Kong *Harald Klak*, der laa i Strid om Magten med *Godfreds* Søn, *Haarek*.

Da Kejser *Ludvig* i 826 holdt Rigsdag i Ingelheim ved Mainz, mødte *Harald Klak* frem med et stort Følge af danske Stormænd og lagde sin Skæbne i Kejserens Haand. Sikkert i Haab om militær Støtte mod *Haarek* lod *Harald* og hans Mænd sig døbe. Ved Hjemrejsen blev han derfor ledsaget af en Huspræst eller Huskapellan, der frivilligt havde tilbudt at følge ham op til de vilde og frygtede Daners Hjemland. Denne Mand var Munken *Ansgar*. Født 801 i Picardiet i Frankrig og optaget i Benediktinerklostret *Corbie* var han siden blevet forflyttet til dettes saksiske Datterkloster, *Ny Corvey*, ved *Weserfloden*. Tidligt skal han have haft Syner, der vakte Tanken hos ham om at blive Missionær og derved opnaa Martyrkronen. Ved *Harald Klaks* Daab lød Kaldet til ham, og han fulgte det uden Tøven.

Men det blev en Skuffelse i første Omgang. *Harald Klak*

kunde ikke klare sig mod Haarek men maatte trække sig tilbage til det frisiske Rüstringen, som Kejseren havde forlenet ham med, og Ansgar, „der skulde være, hvor han var,“ maatte følge med. Selv om han kunde løskøbe danske Krigsfanger og unge ufrie Mænd, som han oplærte i Kristendom, var dermed i hvert Fald det første Afsnit af hans danske Mission blevet afsluttet.

Saa meget havde man imidlertid taget ved Lære, at man nu forstod Nødvendigheden af, at Missionens Bærer blev udstyret med en virkelig kirkelig Autoritet, der kunde stille ham frit og myndigt, om ellers Arbejdet paa den krævende Missionsmark skulde lykkes. Efter Ansgars Hjemkomst i 831 fra en Evangelisationsrejse til Mälärbyen Birka i Sverige blev der derfor oprettet et helt nyt Ærkebispedømme til ham, som skulde omfatte hele Omraadet Nord for Elben og have sit Hovedsæde i Hamborg. Ansgar blev saaledes Ærkebiskop og desuden — ligesom Ebo — pavelig Legat, og det var noget helt andet end bare at være en fordreven Konges Huskapellan.

Ikke desto mindre skulde der gaa to Aartier, førend han atter kom i Gang med den danske Mission. Med Frankerrigets begyndende Opløsning var de magtpolitiske Forhold blevet i den Grad ændret, at Kong Haarek i 845 kunde lægge Hamborg i Aske. Ansgar slap først bort i sidste Øjeblik, og hans Ærkesæde blev ophævet og lagt ind under Bispesædet Bremen. Først efter lange Forhandlinger blev Hamborg og Bremen slaaet sammen til Ærkebispedømmet Hamborg-Bremen og overgivet til Ansgar, der saaledes paany blev Ærkebiskop, og denne Gang fik han tilmed — takket være Bremen — betydelige økonomiske Resourcer at ty til.

Under de strenge Aar havde Ebo, der da sad som Biskop i Hildesheim, trøstet og opmuntret Ansgar med de Ord: „Du skal være vis paa, at det, som vi har begyndt at virke for Kristi Navns Skyld, det skal bære Frugt i Herren.“ Omkring 850 gik disse Ord omsider i Opfyldelse, idet Kong Haarek

slog ind paa en fredeligere Politik. Ansgar besøgte ham gentagne Gange i Hedeby som Kong Ludvig den Tyskes Sendemand og fik Lejlighed til at gøre ham værdifulde Tjenester. Haarek stillede sig følgelig velvillig over for hans Bøn om at maatte forkynde Evangeliet. Han gav ham endog Lov til at rejse en Kirke i Hedeby — Danmarks første —, ligesom han billigede, at hvem i hans Rige, som vilde det, maatte blive Kristen; men selv vilde han ikke døbes.

Da *Haarek den Unge* 854 efterfulgte sin Fader som Danernes Konge, og der kom nye Høvdinge, „som hidtil havde været temmelig ukendte for Herr Biskoppen“, indtraadte der en hedensk Reaktion, men en vis Grev *Borkar*, der ogsaa førhen havde været Ansgar til megen Hjælp, skaffede ham Adgang til den nye Konge, der snart gav ham den samme Virkefrihed, som han tidligere havde haft. „Ja, han gav endog sit Samtykke til, hvad der hidtil tyktes Hedningerne en Skændsel, at der maatte ophænges en Klokke ved Kirken,“ hedder det i den gamle Krønike. Desuden fik Ansgar Tilladelse til ogsaa at opføre en Kirke i Vestkystens vigtigste Handelsby, Ribe, som derved fra første Færd blev forudbestemt til sin store Betydning for Udviklingen af de sønderjydske Kirkeforhold. For øvrigt regnedes Ribe for en sønderjydsk By lige til Valdemarenes Tid.

Saaledes oplevede da Ansgar i sit Livs Aften († 865) at se nogen Frugt af sit Arbejde. Tænker man paa Antallet af døbte i de to Menigheder i Hedeby og Ribe, var Resultatet meget magert. Ansgars asketiske, taarevædede og inderlige Fromhedstype har næppe virket dragende paa de barske Nordboer; men Grunden var lagt, hvorpaa senere Slægter kunde bygge videre. Og det var slet ikke saa helt lidt. Det er derfor med fuld Ret, Ansgar har faaet Hædersnavnet „Nordens Apostel“.

Hadde Ansgars Tid været stærkt opfyldt af politiske Uroligheder, saa skulde dette i ikke mindre Grad blive Tilfældet

med Aarhundredet efter hans Død, og de utrygge Forhold virkede selvsagt stærkt hæmmende paa Missionsarbejdet.

Sidst i 800-tallet erobrede svenske Vikinger Hedeby og hævdede sig der i en Aarrække, men 934 blev de besejret af den tyske Kong *Henrik I*, og et Par Aar efter blev de helt fordrevet af Jellingekongen *Gorm den Gamle*, og dermed var Vejen banet for en Genoptagelse af Hamborg-Bremens nordiske Mission. Paa Grund af sin nære Tilknytning til den tyske Konge blev Ærkebiskop *Unni* dog barsk afvist af Gorm den Gamle, hvorimod han fandt venlig Modtagelse hos dennes Søn, *Harald Blaatand*.

Da Harald selv var blevet Konge, bedredes de kirkelige Arbejdskaar betydeligt. Den kirkeretskyndige Ærkebiskop *Adaldag* benyttede sig omgaaende af Lejligheden til i 947—48 at oprette de tre første danske Bispesæder i henholdsvis Slesvig, Ribe og Aarhus; men at det mere var en Sejr paa Papiret end i Virkelighedens haarde Verden, fremgaar af, at vi siden hen ikke hører det mindste til de tre udnævnte Biskoppers Virksomhed. Her maa vi ganske vist tage i Betragtning, at vore Kilder er yderst sparsomme; men at det endnu omkring 950 stod meget smaat til med Evangeliets Sejr over Hedenskabet, beviser den Skildring af Forholdene i Hedeby, som skyldes den mauriske Købmand *At-Tartüschi*.

Det hedder her: „Dens Indbyggere tilbeder Sirius, med Undtagelse af et lille Antal, der er Kristne, og som ejer en Kirke der. De (Hedningerne) fejrer en Fest, ved hvilken de alle kommer sammen for at ære Guden og spise og drikke. Den, der slagter et Offerdyr, rejser Pæle ved Indgangen til sit Hus og hænger Offerdyret op paa dem, enten det nu er en Okse eller en Vædder, en Buk eller et Svin, for at Folk kan vide, at han ofrer til sin Guds Ære . . . Faar en af dem et Barn, kaster han det i Havet, saa han kan spare sig Udgifterne derved. Videre fortalte han (*At-Tartüschi*), at hos dem har Kvinder Ret til Skilsmisse. Kvinden kan selv ophæve Ægteskabet, naar hun vil det.“

Udgravningerne i Hedeby viser imidlertid, at der findes saavel kristne som hedenske Grave, og medens der senere byggedes Huse oven paa de sidstnævnte, fik de første Lov at ligge i Fred og er derved et Vidnesbyrd om, at Kirken trods alt var paa stadig Fremrykning. Men det gik fredeligt til. I Industribyen Hedeby fremstilledes baade Thorshamre og Kors.

Saa skete langt om længe det vigtige, at Harald Blaatand selv modtog Daaben og med ham talrige af hans Mænd (ca. 960). En gammel tysk Beretning fortæller ganske kort herom, at Danekongen „ydmygede sig sammen med en stor Mængde af sit Folk for Kongernes Konge Kristus og stødte sine Afguders Forfængelighed fra sig.“ Kendt er det fra Widukinds Sakserkrønike, at det var den fromme Klerk *Poppo*, som ved Jernbyrd overbeviste Kongen om Evangeliets guddommelige Sandhed. Det er muligt, at samme Poppo ikke har haft nogen direkte Forbindelse med Ærkesædet Hamborg-Bremen, men ikke desto mindre tilskriver Widukind den tyske Kejser *Otto I* en stor Del af Æren for Haralds Overgang til Kristendommen, saa det er højst sandsynligt, at Daaben for Harald netop medførte den Afhængighed af Otto I, som han med god Grund havde frygtet. Otto I's omdebatterede „Privilegium“ af 965, hvori han fritager Kirkerne i Slesvig, Ribe og Aarhus for alle kejserlige Skatter og Forpligtelser, er derfor næppe nogen Forfalskning men viser, at Kejseren i alt Fald paa sin Side har ment sig i Besiddelse af Højhedsret over dansk Territorium. At Harald Blaatand alligevel ikke har fortrudt sin Overgang til Kristendommen, bekræfter den store Jellingesten, hvor han roser sig af at have „gjort Danerne kristne.“

Imidlertid maa man i det truende tyske Overherredømme se en af Hovedaarsagerne til, at Haralds Søn, *Svend Tveskæg*, gjorde Oprør mod Faderen og støttede den hedenske Reaktion. Det var dog mere de politiske Følger af Kristendommen, Afhængigheden af Tyskland, end Kristendommen selv, Svend vendte sig imod. Da Kejser Otto II 983 havde lidt et tilintetgørende Nederlag i Syditalien, og det frie

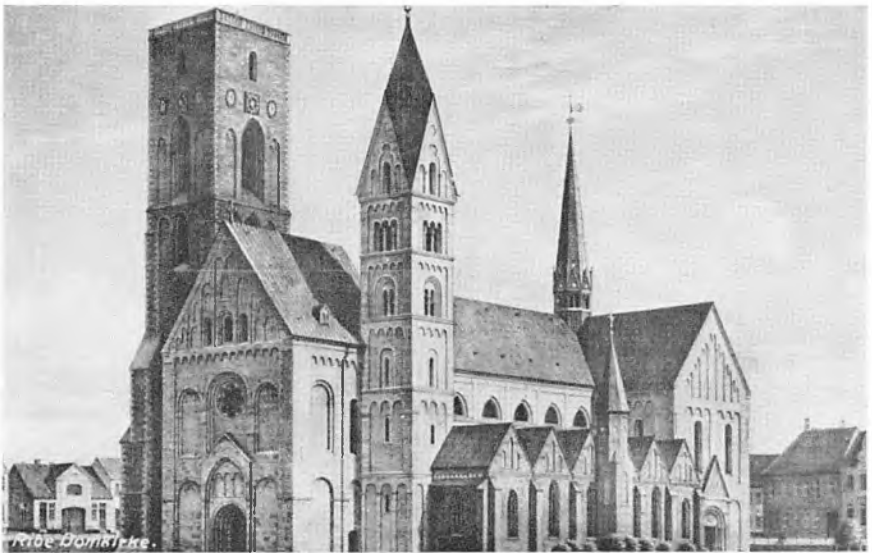
danske Herredømme atter var blevet sikret, slog Svend da ogsaa som Konge efter Haralds Død (985) ind paa en anden Kurs over for Kirken. Ganske vist bestræbte han sig for at løsne de danske Bispesæders Forbindelse med Hamborg-Bremen, hvorfor det ikke blev muligt for Biskop *Ezico* (Ekkehard) at bosætte sig i Slesvig, men hans Forhold til sin Slægtning, Ribebispen *Odinkar den Yngre*, var det bedst mulige. Som Kongemagtens trofaste Støtte virkede denne begavede og nidkære Dansker som Jyllands eneste Biskop helt til 1026. Han var tillige meget godsrig og skal bl. a. have lagt Grunden til Ribestolens Rigdomme.

Allerede tidligere, men især fra Kong Svends Tid, maa man ogsaa — paa Grund af Vikingetogene — regne med Indslag af engelsk Kristendomsopfattelse, thi i England mødte Nordboerne en Kristendomsform, der ved sin mandige Karakter laa dem betydeligt nærmere end den, der kom Syd fra. Den svarede netop til den Heltedyrkelse, som hele Vikingeslægten hungrede efter. Dette gælder for hele Danmark men ikke mindst for Sønderjylland, thi just paa den sønderjydske Vestkyst maa man tænke sig, at adskillige af de store Vikingeflaader er blevet samlet og udstyret.

Da *Knud den Store* (1018—35) var blevet Englands Konge, sendte han direkte engelske Biskopper hjem til Danmark. De var indviede i Canterbury og vilde ikke frivilligt underkaste sig Ærkebiskoppen af Hamborg-Bremen. De gamle kirkepolitiske Modsætninger skærpedes derved yderligere og det saa meget mere, som Ærkebiskoppen var den fremragende, handlekraftige og organisationsdygtige Prælat *Unwan*. Knud maatte virkelig til sidst give efter. Vel fastholdt han bestemt Kravet om ligesom Ottonerne i Tyskland at udpege de danske Biskopper, men han indrømmede Hamborg-Bremen kirkelig Højhedsret over disse. Som Følge af Udsoningen med *Unwan* ophørte *Odinkar* med at være Enebiskop i Jylland, og dermed blev Vejen til Slesvig endelig aabnet for den gamle Biskop *Ezico*, der imidlertid døde under Rejsen herop. Men

ogsaa Knud opnaaede noget ved Forliget, idet den tyske Kejser *Konrad II* ved Ærkebiskoppens Mægling 1025 frafaldt sine formelle Krav paa Overhøjhed over Danmark. Knud drog derfor til Rom for at være til Stede ved Konrads Kejserkroning, men ogsaa „for at bede for sine Synders Forladelse, for sine Rigers og sine Undersaatters Frelse.“ Romafærden var saaledes samtidig en utvetydig kristen Bekendelse.

Med 1025 var man politisk endt der, hvor man begyndte ca. 800, d. v. s. ved Ejderen som anerkendt Grænse mellem det danske og det tyske Rige. Med Rette er det fremhævet, at Kirken paa den Maade var den eneste, der kunde slutte Regnskabet med et virkeligt Udbytte. Ikke saa helt faa var de Stavkirker, som allerede nu havde afløst de hedenske Gudehov. Ganske vist levede meget af det gamle Hedenskab videre inden for Kirkens Mure, men der var virkelig Tale om andet og mere end blot et Kultskifte og en Gudsdyrkelse med nye Navne. Begreber som Tro og Frelse, Sjæl og Synd var blevet ført ind i Danernes Liv. Derfor var der videre Tale om et altomfattende moralsk Skifte. Barnemordene og de løse ægteskabelige Forhold, som vi kender fra At-Tartüschis Om-tale af Hedeby, blev nu betragtet som Synd, og det samme gjaldt Slægtsfejderne og den ubarmhjertige Behandling af Fanger, Trælle og fattige. Men det siger sig selv, at det var uhyre vanskeligt at komme disse og andre nedarvede Sædvaner til Livs.

Ribe Domkirke. „Kathoveddoren“ ses yderst til højre.

Starup Kirke, Sønderjyllands eneste Fraadstenskirk og eneste treskibede Landkirke. Forgrunden er Haderslev Fjord.

Broager Kirke med de kendte, høje ottesidede Tvillingspir.

Brons Kirke. Eksempel paa de under Indflydelse af Ribe Domkirke byggede Tufstenskirker. Det gotiske Taarn har Spir af tórninglensk Tj;e.

*Mosaikvindue i Roager Kirke. Den angelsaksiske Frisermissionær Skt. Villads († 789) er afbildet i Bispedragt, med Mitra og Krumstav. Grunden er blaa, Or
Danskernes Historie Online
navn*

Kapitel 2.

Kirken organiseres.

1000tallet var for Sønderjylland stort set roligere end de tidligere Aarhundreder. Der var Fred med Tyskerne, og de nye Fredsforstyrreere, der meldte sig, — de slaviske Stammer i Østholsten eller Vagrien, som Landet dengang hed —, blev i 1043 slaaget af den norsk-danske Kong *Magnus den Gode* i det skjaldebesungne Slag paa Lyrskov Hede.

Magnus's Efterfølger som dansk Konge var *Svend Estridsøn* († 1076), i hvis sidste fredelige Regeringsaar Opbyggelsen af den egentlige danske Kongemagt begyndte og dermed Skabelsen af det danske Middelaldersamfund, thi Kongemagtens Styrkelse foregik Haand i Haand med den danske Kirke og samtidig med, at denne organiseredes med ni Stifter og derved helt afkastede det Præg af Missionskirke eller Landskirke, som hidtil havde karakteriseret den. Det var Kong Svend selv, der her tog Initiativet og i bedste Forstaaelse med Ærkebiskop *Adalbert*. Utvivlsomt har han ment, at Forbindelsen med og Styrkelsen af Kirken var den bedste Vej til at sikre Kongedømmet. Men Kong Svend havde endnu større Planer med sit Lands Kirke — nemlig dens Frigørelse fra Hamborg-Bremens Primat og Oprettelsen af et selvstændigt nordisk Ærkebispedømme. Han traadte derfor i intim Forbindelse med Kurien i Rom, navnlig med *Hildebrand*, den senere Pave *Gregor VII*; men herved kom han unægtelig til at gaa Ærkebiskop Adalberts Interesser for nær. Denne mærkelige, næsten dæmonisk fortryllende og voldsomt ærgerrige

Kirkefyrste søgte derfor at krydse Svends Hensigter ved at fremsætte den gigantiske Plan om at skabe et Patriarkat, bestaaende af samtlige nordlige Ærkebispedømmer, saa han ikke alene kunde bevare sin hidtidige Myndighed ubeskaaret men faa den væsentlig udvidet i Retning af et nordeuropæisk Pavedømme.

Hverken Adalbert eller Svend Estridsøn naaede deres Ønskers Opfyldelse, men medens Adalberts Plan aldrig blev realiseret, saa genoptog Svends Søn, *Erik Ejegod*, den Forbindelse med Pavestolen, som hans Fader havde knyttet, og omkring Aarhundredskiftet (1100) oprettedes et nordisk Ærkebispedømme med Hovedsæde i Lund. Naar Slesvig med vort, — som vi straks skal se —, ældste organiserede Stift blev forbigaaet, hænger det sammen med, at Rigets Magtcentrum siden 1025 havde forskudt sig mod Øst. Saavel af statspolitiske som af kirkepolitiske Grunde havde derfor Roskildes og Lunds Bispestole taget Luven fra Slesvig.

Selv om Tiden til den danske Kirkes Selvstændiggørelse endnu ikke var moden under Kong Svend, har denne dog Æren af at have skabt Grundlaget herfor; men hans Gerning havde næppe været mulig uden den kirkelige Udvikling, der var gaet forud lige fra Knud den Stores Dage.

Paa Slesvig Bispestol var i 1026 kommet Kølnerklerken *Rudolf*. Han var paa mange Maader paavirket af den store kirkelige Reformbevægelse, der udgik fra det franske Kloster Cluny, og som ved sin Bodsfromhed satte saa dybe Spor i hele Kirkens Liv. Men ogsaa organisationsmæssigt har Rudolf gjort sig gældende, saa allerede fra hans Tid maa vi sikkert regne med den senere kendte kirkelige Inddeling af Sønderjylland, nemlig at den sydlige og østlige Del hørte under Biskoppen i Slesvig, medens det store nordvestlige Hjørne — paa en vestlig Strimmel helt ned til Vidaaen — lød under Biskoppen i Ribe, og Als og Ærø under Biskoppen i Odense.

Og saa var det halve Aarhundrede mellem 1025 og Svend Estridsøns Død vor første egentlige Kirkebygningsperiode.

Grænserne mellem Odense, Ribe og Slesvig Bispedømmer i Middelalderen. Med Undtagelse af Mandø og Rømø hørte Vesterhavsoerne til Slesvig Stift. (Kortskitse paa Grundlag af Willers Jessen: Übersichtskarte über das Bistum Schleswig ums Jahr 1450).

Om Knud den Store fortæller saaledes Sakso, at han i sidste Halvdel af sin Regeringstid „øgede Gudshusenes Tal med nye Sognekirker,“ og at han „fremmede Ærbødigheden for Helligdommene..... ved at tillægge dem Indtægter af det kongelige Gods.“ Ogsaa om Biskop Odinkar af Ribe, der først døde 1043, ved vi, at der i hans Tid rejstes mange Kirker rundt om i Stiftet, og for øvrigt ogsaa, at han drog Omsorg for at faa Præster af dansk Byrd knyttet til disse.

Ligesom for de allerførste Kirkers Vedkommende er der her Tale om smaa Stavkirker. Ikke en eneste af dem er desværre bevaret for Eftertiden. Paa sønderjyds Grund er de sparsomme Rester to tynde Egeplanker fra Humtrup Kirke Syd for Tønder.

Med Hensyn til Bykirkerne er vi heller ikke meget bedre stillede, og netop om Forholdene i Slesvig By i 1000tallet vilde vi gerne have sikker Viden. Det gamle Hedeby ved Haddeby Nor gik fuldstændigt til Grunde omkring 1050, efter at *Harald Haarderaade* i Kamp mod Svend Estridsøn havde hærget Byen, men allerede da var den gamle Markedsplads Slesvig, Nord for Fjorden, ved at vinde Terræn fra den tidligere Hovedby. Ikke mindst den Organisation af vort sydlige Bispedømme, der fandt Sted under Biskop Rudolf, havde givet Slesvig en saadan Betydning, at den nu helt kunde erstatte Hedeby. Den første Domkirke af Træ og indviet til Skt. Peter skal efter en Overlevering være opført 1018. Mere sandsynligt er det dog, at den er bygget efter Knuds Forlig med Ærkebiskop Unwan og Rudolfs Overtagelse af den genrejste Bispestol. Utvivlsomt var det ogsaa Kong Knud og Biskop Rudolf, der i Fællesskab grundlagde „Skt. Mikael paa Bjerget“ bag Slesvig By, et Munke- og Nonnekloster, der fulgte Clunys Regel, thi ikke alene Biskoppen men ogsaa Kongen havde nære Forbindelser med Cluniacenserne, indskrevet som han var i det cluniacensiske Mikaelsklosters Broderskab ved Lyneborg.

Kapitel 3.

Knud Lavards og Borgerkrigenes Tid.

Medens Sønderjylland i den historiske Tids første Aarhundreder var Danmarks Riges Tyngdepunkt, saa havde — som ovenfor berørt — Rigets Magtcentrum siden 1025 ganske stille forskubbet sig mod Øst, og sidst i 1100tallet gik det paa lignende Vis med de økonomiske Forhold. Sønderjylland var herved mere og mere blevet Grænselandet, som under Indtryk af den voksende Vendertrusel stilledes under Kommando af en Jarl, der til Grænsens Forsvar fik overdraget Opbudet fra de tre sydligste jydsk Sysler, Barved, Ellum og Isted Sysler. Den kendteste og betydeligste af alle Jarlerne var *Knud Lavard*, Erik Ejegods Søn. Han fik overdraget Jarleopbudet i 1115 paa et Tidspunkt, da Venderfejderne og Lovløsheden i Sydslesvig havde naaet deres Højdepunkt. Det er kendt, at det snart lykkedes denne ganske unge Mand at slaa al Modstand ned; ja, han blev tilmed forlenet med Vendernes Land, saa han blev deres Knes — men under tysk Overhøjhed. Selv om Sønderjylland ingenlunde løsnedes fra Danmark, maa man dog erkende, at Jarledømmet Sønderjylland under Knud Lavard blev til Hertugdømmet Sønderjylland med al den Karakter af øget Selvstændighed, som Navneforskydningen indebærer.

Paa den danske Trone sad 1104—34 den femte af Svend Estridsøns Sønner, *Niels*. Hans Kongetid var en sjælden frugtbar Periode for den danske Kirke.

Medens Cluniacenserreformen i Danmark hidindtil hoved-

sagelig havde taget Sigte paa den personlige Fromhed, saa havde den ude i den store Verden for længst indgaaet Forbindelse med den saakaldte Gregorianisme, (Navnet efter Pave Gregor VII). Ogsaa Gregorianismen krævede Reformers af hele Kirkens Liv men indledte desuden en fanatisk Kamp for Kirkens fuldstændige Frigørelse for Lægmands Indgriben. Man gik herunder saa vidt som til at hævde, at den verdslige Magt var den guddommeligt-kirkelige underordnet.

Alle disse nye Krav blev Kong Niels stillet overfor i en lang Række Pavebreve, der var en direkte Følge af den med Erik Ejegod genoptagne Forbindelse med Pavestolen. Og paa væsentlige Punkter støttede han virkelig denne Udvikling. Kirkens Godsmængde forøgedes; dens Tienderet sikredes; man begyndte at kræve, at Præsterne skulde leve i ugift Stand (Cølibat); og ogsaa Klostrene begyndte for Alvor at gøre sig gældende. Kort sagt, Optakten til den danske Højmiddelalder var inde.

Endnu har vi synlige Spor af Kong Niels's Imødekommenhed over for Kirken. I hans Tid stod nemlig alle Danmarks Domkirker under Opførelse, og nu anvendtes den Stenbygningskunst, der saa smaat var kommet i Brug allerede i Svend Estridsøns Tid.

Om Ribe Domkirke fortæller Krøniken, at det var Biskop *Thore*, der „begyndte som den første at grundlægge Ribe Kirke med Tavleværk af Sten.“ Resultatet blev en udpræget romanske Kirke, nær beslægtet med Rhinegnens Kirker, med et treskibet Langhus med rundbuede Vinduer og Døre, to Korsfløje, en Korrunding mod Øst og to slanke Taarne mod Vest. Hovedmaterialet var de lyse Tufsten, hentede fra Andernach ved Mosels Udløb i Rhinen. En meget fornem Plads i den kirkelige Kunsthistorie indtager „Kathoveddøren“, Kirkens oprindelige Hovedindgang paa søndre Korsfløjs Sydside. Portalens halvrunde Overligger (Tympanon) er prydet med et af de ældste Skulpturarbejder her i Landet, et Relief, som forestiller Kristi Nedtagelse af Korset.

Den første stenrejste Skt. Peters Kirke i Slesvig stammer ligeledes fra disse Aar. Ogsaa den var en typisk romansk Domkirke med treskibet Langhus, Tværskib og halvrund Korafslutning, opført af Kampestenskvadre og rhinske Tuf. „Petersportalen“ paa det sydlige Tværskib spiller kunsthistorisk en lignende Rolle som „Kathoveddøren“. Om Knud Lavard har bekostet Opførelsen af Slesvig Domkirke, er mere end usikkert. Det eneste, vi ved, er, at han „klædte og smykkede“ Herrens Hus som den første blandt hans Tjenere.

Alt i alt har Knud Lavards Forhold til Biskop *Adalbert* af Slesvig næppe været det bedste. Ogsaa Biskoppen havde verdslige Interesser at varetage. Bispeborgen Guderup (Gottorp) eksisterede allerede dengang, og at Kong Niels's Kirkepolitik maatte virke dragende paa saavel Slesvigbispens og Ribebispens som paa Landets øvrige Prælater, siger sig selv. Det viste sig i 1131.

I flere Aar havde Kong Niels og Sønnen *Magnus* mistænkt Knud Lavard for at stræbe efter Rigets Krone; men fældende Beviser kunde de ikke fremskaffe. *Magnus's* rænkefulde Overfald paa Hertug Knud i Haraldsted Skov den 7. Januar 1131 var derfor et slet og ret Snigmord, der af den myrdedes Broder, *Erik Emune*, blev besvaret med Oprør. Borgerkrig blev paa den Maade den tragiske Afslutning paa Kong Niels's ellers lykkelige Regering.

Trods *Magnus's* Voldsdaad stillede Kirken sig enstemmigt paa hans og Faderens Side. Specielt gjaldt dette Biskop *Adalbert* af Slesvig. I selve Knud Lavards By kunde *Magnus* derfor opholde sig i Sommeren 1131, kraftigt støttet af Biskoppen og Præsteskabet. I 1134 svigtede dog til sidst Ærkebiskop *Asser* af ukendte Grunde Kongens Parti, men Biskopperne blev ham tro — nogle endda til Døden. I det for Niels tilintetgørende og for Kirken katastrofale Slag ved Fodevig i Skaane faldt *Magnus* og med ham fire Biskopper, deriblandt Thore af Ribe, og *Adalbert* vendte livsfarligt saaret hjem til Slesvig. Herhen tyede ligeledes den gamle Kong Niels, hilst velkom-

men af Kirkens Folk; men Knud Lavards Gildesbrødre benyttede sig straks af Lejligheden til at fælde ham, og snart efter døde ogsaa Adalbert af sine Saar.

Efter Erik Emune, der i sin korte Regeringstid (1134—37) søgte at hævde en stærk Kongemagt over for den Kirke, der havde bistaaet Niels og Magnus, fulgte *Erik Lam* (1137—46). Hans kirkepolitiske Orientering mindede lige modsat om den, som Niels havde fulgt, saa han regerede hele Tiden i bedste Forstaaelse med Ærkebiskop *Eskil*, den første danske Kirkemand af virkelig europæisk Format og Anseelse.

Helt roligt gik det dog herunder ikke af i Slesvig. Ved Erik Lams Kongekroning stod Slesvigstolen tom. Kongen udpegede til denne en tyskfødt Kannik ved Navn *Herman*. Han havde været Eskils Kapellan, da denne var Biskop i Roskilde, og da Hamborg-Bremen paa Grund af Ærkebiskop Assers Forsømmelser havde haft Held til paany at faa lagt den nordiske Kirke ind under sig, var Herman som Eskils Udsending draget til Rom og havde med positivt Udfald virket for det lundensiske Ærkesædes Genoprettelse. Eskil havde derfor helt billiget Hermans Udvalgelse til Biskop af Slesvig. Men her stødte man paa den stærkeste Modstand fra Byens Præster og Borgere. De havde nemlig i Henhold til kanonisk Lov selv sat Slesvigeren *Okke* paa Bispestolen. Herman havde ikke Magtmidler nok til at hævde sin Stilling og maatte forlade Stiftet. Okke kunde dog heller ikke blive. Han blev fordrevet af Kongen i Begyndelsen af 1140. Hans Efterfølger, som Kongen maa have valgt og Eskil viet, blev *Esbern*. Han sad som Biskop i en Snes Aar og fik saaledes den vanskelige Opgave at manøvrere den sønderjydske Kirkeskude gennem de Storme, der var Følgen af de ødelæggende Stridigheder mellem de tre Kongsemner *Svend*, Erik Emunes Søn, *Knud*, Magnus's Søn, og *Valdemar*, Knud Lavards Søn. Som man vil vide, var det Valdemar, der 1157 gik ud af Kampen som Danmarks Konge.

Kapitel 4.

Højmiddelalderen.

Under Valdemarerne indtil 1241 havde Sønderjylland kun i ringe Grad en selvstændig politisk Historie. Nok sad der Hertuger i temmelig lange Perioder, men Grænselandets Tilknytning til Riget var saa fast, at det ikke indtog nogen Særstilling.

To Aar efter Valdemar I's Sejr udbrød det store Skisma inden for den vesterlandske Kirke. Aarsagen var et Pavevalg, hvor de gamle germanske og de nye gregorianske Principper for Kirkens Styre tørnede sammen med et Brag. Kejser *Frederik Barbarossa* og det kirkelige Parti kunde ikke enes, saa Følgen blev et Dobbeltvalg. Eftersom Valdemar stod i Lensforhold til Kejseren, maatte han slutte sig til den kejserlige Modpave, medens Eskil lige saa selvfølgelig fulgte *Alexander III*, der var det gregorianske Partis Pave. Det maatte derfor komme til et Brud mellem Kongen og Ærkebiskoppen.

Den direkte Anledning hertil blev Situationen i Slesvig Stift, thi her dukkede den førnævnte Okke atter frem, og da han nu var ivrig Tilhænger af den falske Pave, kunde han med Valdemars Billigelse sætte sig i Besiddelse af Bispeembedet. Men en saadan Skismatiker vilde Eskil naturligvis ikke acceptere. Modigt traadte han frem i selve Slesvig Domkirke og bandlyste Okke og alle hans Følgesvende. Okke kunde dog sidde uantastet i Slesvig til sin Død 1167, men for i alle Tilfælde at sikre sig begyndte han Opførelsen af det nye befæstede Gottorp lige Vest for Byen. Eskil derimod drog Kon-

sekvensen af sin Optræden og gik i midlertidig Landflygtighed til Frankrig.

Ogsaa Biskop *Radulf* i Ribe var Skismatiker som vist for øvrigt Flertallet af de danske Prælater. Som Kongens Kansler og Udsending til Kirkemødet i Pavia havde han oven i Købet været den, der anerkendte den kejserlige Modpave paa sin Konges Vegne. Sammen med Biskop Absalon ledsagede han et Par Aar efter Valdemar til et nyt Kirkemøde, denne Gang i Besançon; men her optraadte Kejseren paa en saa anmassende Maade over for Kongen, at denne mere og mere tog Afstand baade fra ham og hans Pave, og efter sidstnævntes belejlige Død erklærede han sig aabent for Alexander III. Paven fordrede nu, at Biskop Radulf skulde drage til Frankrig for at lade sig indvie af den landflygtige Eskil. Radulf adlød og viste endvidere sit bodfærdige Sindelag ved at omdanne det forfaldne Benediktinerkloster i Seem, Øst for Ribe, til et Kloster for de pavetro Cisterciensermunke.

Paa den vigtige Kirkedag i Ringsted 1170, hvor Knud Lavard blev skrinlagt, blev der igen Forlig mellem Kongemagt og Kirkemagt i Danmark. Den nye Slesvig Biskop, *Frederik*, tiltraadte det med Glæde, saa sandt som han paa én Gang var Kongens Mand og Absalons „Hjerteven“. Som Personlighed var han af samme mandige Støbning som denne og omkom da ogsaa paa et Togt mod Venderne 1179. Flaaden kom ud i en forrygende Storm, og da, — som Sakso fortæller —, „Biskop Frederik, en ædel og ypperlig Mand, desuagtet lod staa til for fulde Sejl, tog de vældige Vindstød helt Magten fra Skibet, saa han tabte Roret og gik under med næsten hele sit Mandskab.“

Da *Knud VI* blev Konge 1182, sad *Valdemar*, en uægte Søn af Knud Magnussen, som Biskop over Slesvig Stift. Hans Livsskæbne skulde blive en af de mest dramatiske i hele den danske Kirkehistorie. Understøttet af Kong Valdemar I havde han i sin Ungdom studeret i Paris, de teologiske Videnskabers Hovedsæde. Endnu som helt ung Mand var han 1179 blevet

Biskop Frederiks Efterfølger. Han syntes dengang alvorligt grebet af den Kirkelige Reformbevægelse og styrede sit Stift med stor Dygtighed. Samtidig havde han den politiske Ledelse af hele det sønderjydske Hertugdømme, idet den udsete Hertug, den senere Kong *Valdemar II*, endnu ikke havde naaet Myndighedsalderen. I denne Stilling udvirkede Biskop Valdemar, at Ditmarskerne frivilligt sluttede sig til Danmark for at undgaa at komme under Holsten. Men den stærkt ærgerlige Mand kunde ikke nøjes med det, saa i 1191 lod han sig vælge til Ærkebiskop af Bremen. Herved kom han imidlertid i Strid med den nu fuldt myndige Hertug Valdemar, thi dels stod den danskfjendtlige tyske Kejser bag hans Valg til Ærkesædet, dels spillede ogsaa rent personlige Aarsager ind. To Mænd, der begge vil regere, sidder som bekendt sjældent fredeligt Side om Side i samme Stue. Hvorom al Ting var, lod Hertug Valdemar i alt Fald Biskoppens store Ejendomme beslaglægge, hvorpaa Biskoppen resolut drog til Norge og Sverige i Haab om politisk og militær Støtte, ligesom han sluttede Forbund med Kejseren og de nordtyske Fyrster, alt i den Hensigt som Kongeætling at gribe efter den danske Krone. Men det slog fejl. Hertug Valdemar og Kongen bemægtigede sig hans Person, og i fjorten Aar sad han lænket paa Søborg Slot. Trods hans Forræderi var hans Fængsling kirkeretsligt set et flagrant Overgreb. Det blev ogsaa kraftigt paataalt fra Rom, men den danske Kirke stod endnu saa selvstændigt over for Paven, at den med *Absalon* i Spidsen kunde stille sig klart ved Kongens Side. End ikke den vældige Pave *Innocens III* kunde ændre noget heri. Oplyst om Sagens sande Sammenhæng udtalte han tværtimod sin Sorg over, at Valdemar nogensinde var blevet bispeviet. Det kom omsider til et Forlig, hvorved Valdemar slap ud af sit Fængsel. Formelt var han stadig Biskop, men Slesvig Stift kunde han selvfølgelig ikke faa tilbage. Resten af sit Liv tilbragte han da i Landflygtighed i en mere end omtumlet Tilværelse. Han blev vel atter hele to Gange valgt til Ærkebiskop af Bremen men band-

lystes begge Gange snart efter af Paven. Hans Had til Valdemar II udsluktes aldrig. Efter Kongens Tilfangetagelse paa Lyø 1223 forsøgte han i Spidsen for nogle Tropper nye Fjendtligheder mod sit Fædreland. Han blev imidlertid overvundet og havde nu udspillet sin Rolle. Sine sidste Aar henlevede han i Citeaux, hvor han 1236 begravedes bag Kirkens Højalter.

Fejden mellem Slesvigbisppe og Slesvighertugen havde draget andre med sig, og da Danmarks Herredømme over Østersøomraadet allerede var blevet grundlagt ved Arkonas Erobring 1169, lod Valdemar Sejr sig friste af Krigslykken til at knytte den farlige Forbindelse mellem Slesvig og Nordtyskland, saa da Lykken vendte sig, var Skellet udslettet. Og Lykken vendte sig. Hele den danske Ekspansionspolitik fik en brat Ende ved Kongens Tilfangetagelse og paafølgende endelige Nederlag i Slaget ved Bornhøved 1227. Ejderen var igen Danmarks Grænse; men den var nu ikke længere Folkegrænse i samme Grad som tidligere. Det store øde Grænsebælte mod Syd blev nemlig i Valdemarernes Tid koloniseret af holstenske Indvandrere, saa Folkegrænsen gik fremtidig ved Eckernførde-Danevirke og videre ud til Husum, hvorfra den bøjede Nord paa op til Tønder, uden om de frisiske Herreder. Men at hele Landet Nord for denne Grænselinje paa det inderligste var knyttet til Riget, beviser Jydske Lov, der gjaldt for hele Jylland baade norden og sønden Aa. Biskop *Jens* af Slesvig var da ogsaa til Stede ved Rigsmødet i Vordingborg 1241, hvor Jydske Lov blev udstedt.

Skønt Valdemarernes Østersøpolitik endte med Nederlag, var deres Periode alligevel Danmarks Storhedstid i Middelalderen. I Lyset af denne Betragtning maa ogsaa Kirkens Liv ses.

Kirkens økonomiske Basis blev nu yderligere sikret, dels ved Bispetiendens Gennemførelse, dels ved store Privilegier og rige Gaver. For Eks. skænkede Valdemar I Slesvig Bispesæde Halvdelen af Møntretten i Slesvig og større Skattefrihed

end Landets øvrige Bispesæder, ligesom han testamenterede det store Jordegodser.

Kirkens Stilling styrkedes ogsaa ved Oprettelsen af Domkapitler, d. v. s. fast organiserede gejstlige Samfund med Ærkedegn, Domprovst og Kantor i Spidsen, der havde til Hverv at bistaa Biskoppen i Udøvelsen af hans Embedes Pligter. I de til Kapitlerne knyttede Domskoler fik endvidere Hovedparten af de vordende Præster deres Uddannelse. I Ribe blev Kapitlet og Katedralskolen dannet saa tidligt som i 1145. Hvad Slesvig angaar, skete det omkring Valdemar I's Død, da han sikkert er identisk med „den berømte Konge“, der ved et Gavebrev tilskød de nødvendige Midler til Kapitlets Oprettelse. Som vi har set, har Kongerne hele Tiden haft stor og afgørende Indflydelse ved Bispevalgene, men fra Valdemar II's Tid maa Kapitlernes kanoniske Valgret være blevet sikret, thi fra da af vælges Biskopperne næsten udelukkende blandt Kapitlernes egne Prælater. *Tuvo* af Ribe er, saa vidt vides, den første Biskop i Danmark, der blev valgt (1214) imod Kongens Ønske.

Takket være de gode Kaar blev Valdemartiden den største Kirkebygningsperiode i vort Lands Historie. De gamle Trækirker rundt om i Sognene afløstes nu af Stenkirker i den romanske Stil. Af Sønderjyllands 228 middelalderlige Landsbykirker viser ikke færre end 194 ved deres Arkitektur, at de maa være bygget før ca. 1250. Og der er nøje Sammenhæng mellem dem og Kirkerne Nord for Kongeaaen, saa mod Syd danner Ejderen ogsaa paa det Punkt Grænse, og den bliver endnu tydeligere, naar man betænker, at der i hele Holsten kun findes en Snes romanske Landsbykirker.

Bortset fra en enkelt Kirke af Fraadsten (Starup) er Hovedparten af de sønderjydske Kirker opført af Granit, enten i Form af raa og kløvet Kamp eller af smukt tilhuggede Kvadre. Kampestenkirkerne, som sine Steder kan gøre et næsten fattigt Indtryk, er særligt fremherskende i Østlandet, medens Kvaderstenkirkerne findes i en stor nordlig og en lille sydlig

Gruppe. Hertil kommer Tufstenskirkerne i det nordvestlige Hjørne under Ribe Stift. Det er Ribe Domkirke, der her har været Forbilledet. Dog anvendtes Tuf ogsaa andre Steder. Bl. a. var Sønderjyllands eneste — nu forsvundne — Rundkirke, „Skt. Mikael“ ved Slesvig, opført af dette Materiale. Ogsaa en lille Del af Sønderjyllands 52 Teglstenskirker stammer fra Valdemartiden. Det gælder f. Eks. Broager Kirke. Dens oprindelige brede romanske Vesttaarn er først i Senmiddelalderen blevet til det vidtkennte Dobbelttaarn.

Af Inventaret, der fra først af prydede disse mange Kirker, kommer Døbefontene i første Række, og her er Billedet det samme som med Hensyn til Kirkerne selv. Mod Sønderjyllands næsten 100 romanske Granitfonte kan Holsten kun sætte 4. Ud over Døbefontene er ellers ikke ret meget bevaret, men nævnes maa især den pragtfulde Alterbordsforside til det gyldne Alter fra Kværn Kirke*) og det farvestraalende Mosaikvindue med Skt. Villads i Roager Kirke.

Men alle disse Kirkebygninger er ikke blot Vidnesbyrd om økonomisk gode Kaar for Kirken; de er først og fremmest Vidnesbyrd om den rodfæstede Fromhed, der besjælede Lægfolkets store brede Masse. Hovedmængden af dem er nemlig ikke, som man tidligere formodede, opført af Kongerne og Stormændene men af Landsbyernes frie Bondesamfund. Her i disse nye Gudshuse mødte da Middelaldermennesket Himlen paa Jorden. I det halvmørke Kor kulminerede Gudstjenestens store Drama, den hellige Messe, hvor Brødet og Vinen forvandlede til Kristi Legeme og Blod, saa Kristus igen kunde ofres og Kommunionen finde Sted. Hele det menneskelige Liv fra Vuggen til Graven, — ja hinsides den, ompspændte den katolske Kirke med sine syv Sakramenter og andre hellige Handlinger for derigennem at berede Menneskene til Livet i Himlen. Fra disse røgelsesmættede Bygninger udgik med an-

---

*) Nu (forhaabentlig) i Germanisches Museum i Nyrnberg. Engang i forrige Aarh. blev det solgt til en Marskandiser for 50 Mark! Nu er det vurderet til 500,000 Mark.

dre Ord den Enhedskultur, der gjorde Middelalderen til Kirkens klassiske Periode. Naturligvis har ogsaa den sine mørke Pletter at fremvise; men de er næsten hvide i Sammenligning med dem, som hører vort Slægtled til.

I denne Forbindelse maa ogsaa Klostrene anføres, for ikke mindst fra Munkens ensomme Celle udgik der Gang paa Gang Middelalderen igennem rige og dybe Impulser for det kristelige Liv uden for Klostrenes Mure.

Det ældste sønderjydske Kloster, „Skt. Mikael paa Bjerget“ ved Slesvig, er tidligere nævnt. I 1180erne var Klostertugten der kommet i Forfald, hvorfor Biskop Valdemar til sidst besluttede ikke blot at flytte det fra Slesvig til Guldholt ved Langesø, men ogsaa at omdanne det til et Cisterciensersamfund med indkaldte Munke fra Esrom paa Sjælland. (Cistercienserne var den nye Orden, som Eskil saa ivrigt protegerede). En Snes Aar senere flyttedes det igen, denne Gang til Flensborg Fjord, hvor det under Navnet Ryd Kloster voksede sig stort og mægtigt.

Ogsaa det ældre Cistercienserbo i Seem ved Ribe kom ud for en Flytning. Som en Række middelalderlige Aarbøger fortæller, var det i 1173, at „Klostertugten kom til Løgum“ ude paa den vestslesvigske Slette*). Da var Biskop Radulf død, og i Klosterets „Dødebog“ (Listen over de afdøde, for hvem der læses Sjælemesser) nævnes derfor ikke alene han men ogsaa hans Efterfølger, *Stefan*, som Klosterets „første Grundlægger“. Da Stefan tilmed havde været Abbed i Moderklostret Herridsvad i Skaane, var hans Interesse for det nye Kloster paa Forhaand givet. Efter en trang Begyndelse rejste Løgum Kloster sig langsomt i Løbet af det følgende Aarhundrede. Alene ved sin Blanding af rent romanske Stilformer med Overgangsstilens og den senere Gotiks Træk viser Klosterets velbevarede Teglstenskirke, at dens Opførelse har strakt sig gennem lange Tider, men ikke mindst herved

---

*) Det danske Løgum latiniserede Munkene til locus dei ☩: Guds Sted.

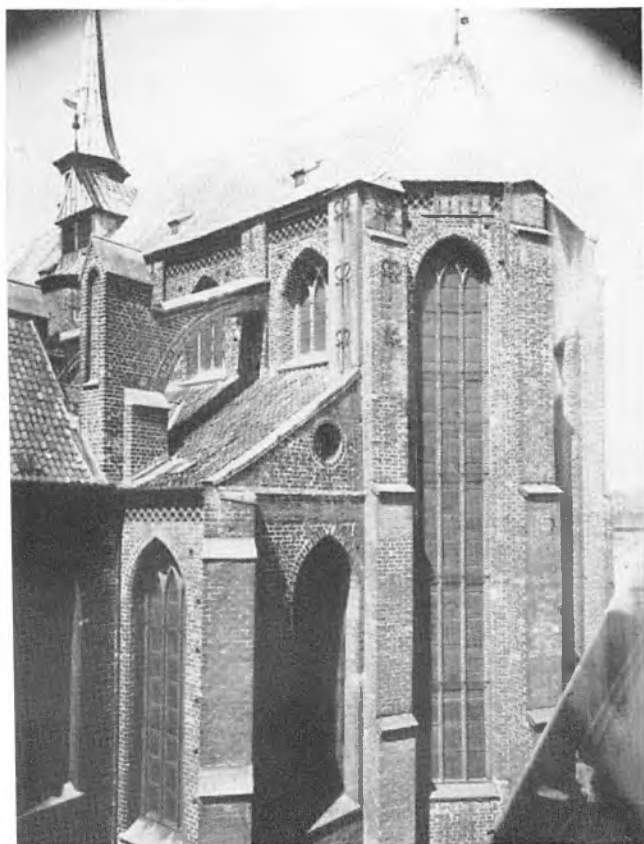
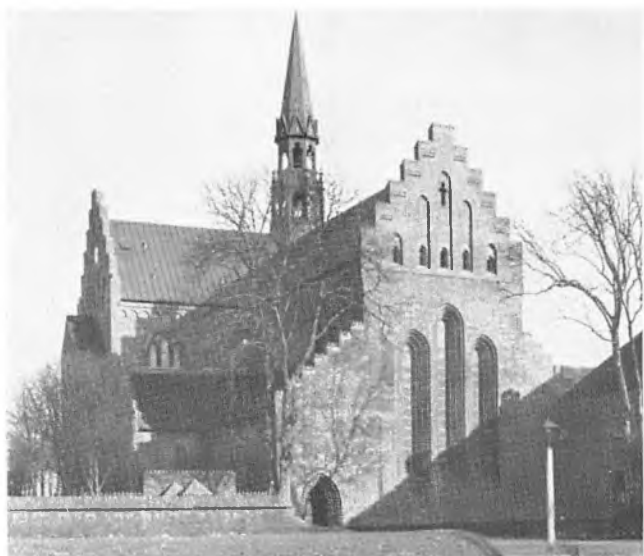

er den blevet Sønderjyllands skønneste middelalderlige Bygningsværk.

Modsat Cistercienserne, der maatte rejse deres Klostre ude paa Landet, fordi de ifølge deres Regel skulde leve af Kvæg-avl og Agerbrug, drevet af Lægbrødre, saa hørte 1200tallets nye Munkeordener, Tiggermunkene, naturligt hjemme i Byerne. Deres Ager var Menneskeheden, thi saavel Graabrødrene (Franciskanerne) som Sortebrødrene (Dominikanerne) skulde særlig være Prædikanter og udøve Barmhjertighedsarbejde; de sidste havde tillige Bekæmpelsen af Kættere som Speciale. Allerede i 1228 slog Sortebrødrene sig ned i Ribe og begyndte straks Bygningen af Skt. Catharinæ Kloster og Kirke. Den oprindelige Kirke var dog betydeligt smallere og kortere end den nuværende. Til Slesvig kom Sortebrødrene lidt senere, og omkring 1250 bosatte de sig desuden i den unge nordslesvigske Købstad Haderslev. Graabrødrene, der i 1232 kom ind i Danmark „paa deres bare Ben“, rejste ligeledes deres første Kloster i Ribe, senere byggede de ogsaa i Tønder og Slesvig. Klosteranlægget det sidste Sted er nu vort eneste nogenlunde bevarede Franciskanerkloster, men det gaar næppe længere tilbage i Tiden end til omkring 1300.

Endnu to Klosteranlæg hører dette Tidsafsnit til. Det er Nonneklostrene af den gamle Benediktinerorden i henholdsvis Ribe og Slesvig („Skt. Johannes paa Holmen“).

Løgumkloster Kirke, set fra Vest. Er Østgavl en rigere og festligere i sin Komposition, er den rent gotiske Vestgavl til Gengæld mere storladen og helstøbt, domineret som den er af sin vældige Vinduesgruppe.

Vor Frue Kirke i Haderslev. Korpartiet med de mægtige Stræbepiller og de imponerende 12 m høje af muret Støvværk tredelte Vinduer.

Helligaandskirken i Flensborg. Gavlens Barokvoluter og Tagrytteren stammer fra 1761.

Skt. Hjælperkrucifikset i Nustrup Kirke. Kristus er i billedet staaende foran Korset med de adskilte Fødder hvilende paa et Konsol. Naglegabene er vist — men uden Nagler. Forbilledet for denne ejendommelige Krucifiksform er et Andagtsbillede i Lucca.

Klokketaarnet ved Varnæs Kirke.

Kapitel 5.

Under Abel-Ætten.

Tiden fra 1241 til 1325 medførte en stadig større Adskillelse mellem Kongeriget og Hertugdømmet. Ved Valdemar Sejrs Død 1241 sad hans Søn *Abel* som Hertug i Sønderjylland, og inden længe skulde det vise sig, hvor skæbnesvanger Indførelsen af det tyske Lensvæsen i Danmark havde været. Vel nok regnede Abel og hans Efterkommere sig selv for danske Stormænd, men deres Kampe mod de danske Konger og modsvarende Alliancer med de holstenske Grever var saa vist ikke Udslag af nogen større Loyalitet mod Riget. De hidrog da ogsaa i høj Grad til at svække dette saavel som den stærke Kongemagt, som Valdemarerne havde bygget op.

Og det gjorde det ikke bedre, at der samtidig udbrød de voldsomste Stridigheder mellem Kirkemagten og Statsmagten. Over for Kong *Kristoffer I* (1252—59) stod Ærkebiskop *Nikolaj Erlandsen* og over for *Erik Mændved* (1286—1319) Ærkebiskop *Jens Grand*. Hovedsagen i disse Kampe, hvor Bånd og Interdikt anvendtes som Vaaben fra Kirkens Side, var Forstaaelsen og Anvendelsen af den internationale Kirkeret med dens Hævdelse af Kirkens Frihed og Selvstændighed Forholdet til det nationale Kongedømme; men ogsaa rent verdslige Interesser spillede ind. Og nogen virkelig Løsning paa den opslidende Konflikt naaede man ikke frem til, eftersom en ikke ringe Del af Gejstligheden stod paa Kongens Side og ikke rettede sig efter Ærkebispens og Pavens Ordre. Ogsaa i Sønderjylland mærkede man de stærke Efterdøn-

ninger af de kirkepolitiske Kampe. Ved Kong Kristoffers Død i Ribe 1259 lød Rygtet ligefrem, at han var blevet for-givet i Altervinen af Abbed *Arnfast* fra Ryd Kloster, der fana-tisk sluttede sig til Ærkebiskop Jakob. Men endnu mere fik man i Sønderjylland Modsætningsforholdet mellem Kon-gerne og Hertugerne ind paa Livet. Under alle disse forskel-lige Uroligheder stod alt i alt ikke blot Ribebiskopperne men ogsaa Slesvigbiskopperne med to Undtagelser paa Konge-magtens Side.

Saaledes var Biskop *Esger* af Ribe (1246—73) en trofast Tilhænger af sine Konger. 1260 blev han bandlyst af Jakob Erlandsen, fordi han imod Ærkebispens Vilje havde været med til at krone den unge *Erik Glipping*. Den fremragende Biskop *Christiern* tog paa samme Maade Parti for Erik Mændved under dennes Konflikt med Jens Grand og var i det hele en af Kongens vigtigste Tillidsmænd.

Biskop *Eskil* af Slesvig laa nok i Strid med Erik Plovpen-ning, men senere belv han afgjort Kong Kristoffers Mand. Da Holstenerne i 1253 indtog Slesvig By, førte de ham derfor som Fange til Segeberg. Først det følgende Aar kom han ud. Ogsaa Efterfølgeren *Niels* stod paa Kongens Side. Ligesom Esger af Ribe paadrog han sig Jakob Erlandsens Vrede ved at medvirke ved Erik Glippings Kroning. Aaret efter deltog han i Slaget paa Lohede og faldt i Fangenskab sammen med den unge Konge og Enkedronning Margrethe. Jacob Erland-sen hævnede sig ved at udvirke, at hans Fængsel blev særlig haardt. Efter Frigivelsen tvang Hertugen Biskop Niels til at forlade Stiftet.

Havde Eskil og Niels ubetinget støttet Kronen mod saavel Ærkebiskoppen som Hertugen, saa indtog Biskop *Bonde* (1265—82) en stik modsat Holdning. Jakob Erlandsen synes endog at have haft sit Tilhold i Slesvig, efter at Kongen havde fordrevet ham fra Lund. Under Bonde fandt desuden det skæbnesvangre Mageskifte Sted, hvorved Hertugen erhver-vede Bispeborgen Gottorp. Den blev fra nu af Hertugernes

Residens og overgik efterhaanden i militær Betydning fuldstændigt det gamle Danevirke.

Da Bonde døde, havde imidlertid Erik Glipping sikret sig Magten i Slesvig — om end kun for en stakket Stund, men nok til at faa Provst *Jakob* af Slesvig ophøjet til Biskop. Han blev tillige Kansler og deltog som saadan i alle de vigtige Danehoffer, som fandt Sted i denne Periode.

Ogsaa Jakobs Eftermand var dansk, men efter ham valgte Kapitlet 1307 *Johannes Bokholt*. Ikke alene synes han at være blevet indviet af den til Udlandet tvangsforflyttede Jens Grand, men endnu alvorligere var, at der med ham — efter en lang Række danske Biskopper — igen kom en Tysker paa Slesvig Bispestol. Med et Par smukke Undtagelser skulde dette tilmed blive Reglen Aarhundreder igennem. Saaledes var da Valget af Bokholt til Biskop et af de faa Varsler fra før 1325 om den Udvikling, som skulde komme.

Det var trange Tider med Forraelse af Sindene og Nedgang i Sæderne; alligevel var der ikke saa faa Steder, hvor Kirkens fredelige Gerning blev gjort som før. Et særlig stort Arbejde udførte Biskop *Christiern* af Ribe for at forbedre Gejstlighedens Uddannelse. Berømt er hans Stiftelse af „Puggaard“, et Kollegium for tyve fattige Disciple, som han understøttede ved sine rige Midler.

I Slesvig Stift oprettedes der ved Siden af det til Bispestolen knyttede Domkapitel et saakaldt Kollegiatkapitel i Haderslev. Det nævnes første Gang 1273, men sin egentlige Organisation fik det først ind i det følgende Aarhundrede. Ligesom til Hovedkapitlet i Stiftsbyen blev der til Kollegiatkapitlet knyttet en Skole for Præsteuddannelsen.

Om Hertugdømmets to Cistercienserklostre gælder det oven i Købet, at de i 1200tallet havde en udpræget Blomstringsperiode. Navnlig var det Tilfældet med Løgum Kloster, der langt om længe blev bygget færdigt og sikret ved store Privilegier og Gaver. Et stort Forrad af Aflad maa det have

faaet, for helt op til vor Tid har man kaldt Foraarsmarkedet i Byen der for Afladsmarked.

Bortset fra en heftig Konflikt med Biskop Jakob paa Grund af forskellige Misligheder var Forholdet næsten det samme med Ryd Kloster. Og her havde den Munk hjemme, der noget efter Aarhundredets Midte forfattede den vigtigste Kilde til Danmarks Historie efter 1219. „Rydaarbogen“, som den kaldes, er ganske vist skrevet i den sædvanlige ukritiske Annaliststil og paa Latin, men Forfatteren har været en varm og djærv Fædrelandsven, der vender sin Vrede mod Tyskerne som Rigets og Folkets Arvefjender. Om Valdemar Sejrs og hans Søns Tilfangetagelse hedder det f. Eks. med ægte Lidenskab: „Mærk Læser, at Tyskerne sjældent eller aldrig har vundet nogen Pris og Sejr (over de Danske) uden ved Forræderi og Svig, som er dem medfødt.“ Men han kan ogsaa harmes over sine Landsmænds Uenighed og Lunkenhed, jfr. hans kendte patetiske Ord om Valdemar Sejrs Død: „Ved hans Død faldt forsand Kronen af de Danskes Hoved, thi fra den Stund gav de sig hen til at fejde indbyrdes og lægge hverandre øde, saa de blev til Spot for alle Nabofolk.“ Stærkere Vidnesbyrd om Sønderjyllands Danskhed end det, hin ukendte Munk aflægger, vil det være svært at opdrive. Karakteristisk nok blev der ogsaa omkring Aar 1400 udarbejdet en dansk Oversættelse af hans Værk, som er helt enestaaende i sin Art.

Kapitel 6.

Holstenervældet og Senmiddelalderen.

Aaret 1325, da Hertug Erik II døde og kun efterlod sig en lille Søn, er det store og katastrofale Vendepunkt i Sønderjyllands og Danmarks Historie. Snart blev den evneløse Kristoffer II forjaget, og Grev *Geert* af Holsten-Rendsborg satte den umyndige Hertugsøn paa Danmarks Trone samtidig med, at han selv sikrede sig Sønderjylland som Len. Det lille Holsten, der siden Knud Lavards Tid var blevet betydelig styrket og udvidet, viste nu paa éngang en vældig Ekspansionskraft, der blev saa meget farligere, som Holstenerne jo alt havde faaet Fodfæste paa dansk Territorium ved Kolonisationen af Omraadet lige Nord for Ejderen og yderligere havde sikret sig ved Giftermaal mellem Abelslægten og det holstenske Grevehus. Hertil kom, at den holstenske Adel, Ekspansionens egentlige Stødtropper, takket være sine store østholstenske Godser var den sønderjydske Adel økonomisk langt overlegen.

Vel lykkedes det *Valdemar Atterdag* (1340—75) at genrejse det danske Kongerige, men hverken han eller Dronning *Margrethe* († 1412) naaede at genvinde Sønderjylland varigt for Riget. Det eneste holdbare Resultat var de saakaldte kongerigske Enklaver, som Margrethe lagde Grunden til, da hun købte Godset Trøjborg i Vestslesvig og gav det til Biskoppen i Ribe, der i Forvejen havde Møgeltønder. Heller ikke *Erik af Pommern* naaede trods heroiske Anstrengelser at faa slettet den kunstige Kongeaagranse. Det frugtede ikke stort, hverken

at Danehoffet i Nyborg 1413 som Danmarks Højesteret erklærede, at Holstenerne havde forbrudt deres sønderjydske Len, eller at Kejser *Sigismund* 1425 som Voldgiftsmand dømte, at Sønderjylland tilhørte Danmark og Kong Erik. Da denne 1439 for bestandig drog bort fra sit Rige, havde lige tværtimod Hertug *Adolf VIII* faaet samlet hele Sønderjylland, paa nær Enklaverne, og det meste af Holsten under sig. Et Slesvig-Holsten var for Alvor ved at blive en Realitet.

Naturligvis blev ogsaa den kirkepolitiske Udvikling i Sønderjylland præget af disse Begivenheder, og der viste sig nu i Modsætning til den foregaaende Periode en stor Forskel mellem de to Bispesæder, hvorunder Hertugdømmet sorterede. Ribebiskopperne, hvis Stift jo for Størstedelens Vedkommende laa Nord for Kongeaaen, kunde aldrig komme i samme Afhængighed af de holstenske Hertuger som Slesvigstolens Indehavere. Derfor finder vi dem ligesom tidligere paa de danske Kongers Side, hvorimod de andre blev orienteret Syd paa.

Jakob Split af Ribe var saaledes en af Lederne for den mislykkede jyske Opstand imod Grev Gert i 1329, og senere var han meget aktiv for Valdemar Atterdags Valg til dansk Konge. Ogsaa hans to Efterfølgere var gode danske Mænd, og det samme var i endnu højere Grad Tilfældet med Biskop *Eskil*. Som Dronning Margrethes trofaste Hjælper forstrakte han hende med store Pengelaan, til Gengæld for hvilke han som nævnt fik Trøjborg i Pant. *Eskil* var ogsaa til Stede ved Unionsforhandlingerne i Kalmar 1397. Den lærde *Peder Lykke*, der blev Ærkebiskop af Lund efter ni Aars Bispetid i Ribe, var paa lignende Vis Erik af Pommern en paalidelig Støtte under den langvarige Kamp om Sønderjylland. I hans Ribetid afholdtes det store Koncilium i Konstanz, hvor der gjordes energiske Anstrengelser for at reformere Kirken overalt i Europa „paa Hoved og Lemmer“. Sammen med Slesvigbispens Johan Skondelef var *Peder Lykke* den danske Kirkes Udsending i Konstanz. Ikke blot havde han der stor Be-

tydning som de kejserlige Reformvenners Meningsfælle, men han benyttede samtidig Lejligheden til at faa Kejser Sigismund til at anerkende Nyborgdommen af 1413. Heller ikke som Ærkebiskop svigtede Peder Lykke Sønderjylland men afgav under Kongens store Proces mod de holstenske Grever for Kejserens Domstol stærke Erklæringer til Bedste for den danske Krone.

I det hele er det vigtigt at understrege, at der i 1300tallet og navnlig i 1400tallets første to Trediedele fandt en afgørende Tilmærkelse Sted i Forholdet mellem Kirke og Stat i Danmark ligesom ude i Europa, hvor det moderne nationale Kongedømme havde sejret over det højmiddelalderlige internationale Pavedømme. Det sidste svækkedes yderligere derved, at Kurien i Rom mere og mere fornedrede sig selv til kun at være et Rets- og Pengeinstitut uden nogen som helst aandelig Betydning. Den danske Gejstlighed saa sig herved — med eller mod sin Vilje — henvist til et snævert Samarbejde med Statsmagtens Bærere, Kongen og Rigsraadet, i hvilket de højeste Prælater selv havde Sæde.

Nøjagtig den samme Udvikling fandt Sted i Hertugdømmet; men her var det, som før sagt, ikke de danske Konger men Hertugerne, som Slesvigbiskopperne paa to nær sluttede op om.

Den tyske Skolastiker *Hellembert*, der i 1131 fik Slesvig Bispedømme tildelt ved pavelig Provision, kom ganske vist i Strid med Grev Geert, men det var rent personlige Forhold, der laa bagved. Greven vilde nemlig have sin Broder anbragt paa Bispestolen og tvang det ogsaa delvis igennem. Efter endnu en Tysker valgte Domkapitlet Danskeren *Nikolaj Brun* til Biskop, og han havde Held til at hævde sig i Embedet, skønt Paven havde udset en anden — og naturligvis en Tysker — til dette. Om Bruns Tilknytning til Kongeriget vidner hans Deltagelse i de danske Kirkemøder og Danehoffer.

Da der 1374 atter blev Bispevalg, tilskyndede de holstenske Grever Domkapitlet til at vælge en Mand, der helt tog deres

Parti, men Valdemar Atterdag, som efter den sidste Abelætlings Død just belavede sig paa at indløse hele det pantsatte Sydslesvig, fik Paven til at kassere Kapitlets Valg og i Stedet udnævne Danskeren *Johan Skondelef*. Imidlertid døde Kongen, saa Skondelefs Stilling til de holstenske Grever, der nu for Alvor satte sig fast i Sønderjylland som Abelslægts „Arvinger“, og det fra den Tid afgjort holstensksindede Domkapitel, blev overordentlig vanskelig. Da Dronning Margrethe efter Aarhundredskiftet gjorde sit kraftige Fremstød for at vinde Magt i Sønderjylland, havde hun derfor en naturlig og trofast Støtte i Skondelef. Mod en aarlig Afgift overlod han hende to Borge i Sydslesvig, saa Danskerne kunde faa Fodfæste midt inde i Modpartens Land. Følgelig rettede Holstenerne ganske særlig deres Had imod Skondelef. Under et Ophold i Flensborg i 1410 blev han overfaldet af holstenske Adelsmænd; hans Køgemester blev dræbt, og selv blev han saaret ført bort som Fange. Han lod sig dog ikke kue. Løskøbt af Fængslet vedblev han at bistaa Dronningen og efter hendes Død Erik af Pommern med Raad og Daad. Da Lykken til sidst begyndte at gaa denne imod, blev Skondelefs Stilling igen yderst farlig, men heller ikke nu var der Tale om, at han svigtede sit danske Sindelag. Endnu i 1421 mødte han paa Viborg Landsting for at aflægge Vidnesbyrd om Sønderjyllands Tilhørsforhold til Riget. Han var da højt oppe i Aarene og døde kort efter, og med denne stovte Skikkelse gik i over 400 Aar den sidste Dansker paa Slesvigbispestol i Graven. Han havde slidt sig op i Kampen — men uden at kapitulere.

Henrik v. See, der hørte til en af de holstenske Adelslægter, havde som Domprovst været Skondelefs bitre Modstander. Han var blevet de holstenske Hertugers Kansler og havde i den Egenskab talt deres Sag ved Danehoffet i Nyborg, saa han var deres selvskrevne Kandidat til Slesvigstolen 1421. Den kongetro Peder Lykke protesterede naturligvis og nægtede pure at bispevie ham, men Holstenerne svarede med at udvirke pa-

velig Tilladelse til, at v. See kunde lade sig indvie af en anden og aflægge Lydighedserklæring til denne. Derfor var han Hertugerne en lige saa sikker Støtte, som Skondelef havde været det for den danske Krones Bærere. Under Processen om Sønderjylland for Sigismunds Domstol lagde v. See utvetydigt sit Sindelag for Dagen ved gennem sin Domprovst at udtale sig for Hertugernes Standpunkt.

Efterfølgeren *Claus Wulf*, som beklædte Bispeembedet i en usædvanlig lang Periode (1429—74), var en borgerlig født Rendsborger, der helt fulgte v. Sees Kurs. Sit Stift styrede han med stor Dygtighed og Myndighed. Specielt var han ivrig efter at forøge Bispegodset, der havde lidt under de mange Fejder; men han tog sig ogsaa med Varme af Skole- og Hospitalsvæsenet. Ingen Biskop var som han, sagdes der.

Næsten de samme Forhold, som vi har iagttaget ved de to Bispestole, gjorde sig gældende ved Hertugdømmets to Hovedklostre. Medens Løgum Kloster, takket være den stærke Forbindelse med Ribe, aldrig blev rigtig fortysket, gled Ryd Kloster mere og mere over til Holstenerne. Det Munkesamfund, der i „Rydaarbogen“s Forfatter havde talt den kraftigste Talsmand for Sønderjyllands Danskhed, blev til sidst nærmest en aandelig Forpost for Tyskerne.

Foruden de tidligere nævnte Klostre var der i 1263 rejst endnu et Graabrødrekloster i Sønderjylland, nærmere bestemt i Flensborg. Set fra et dansk Synspunkt udmærkede det sig ved at være et af Samlingspunkterne for Byens dansksindede Borgerskab under Erik af Pommerns Kamp for Grænselandet. I flere Byer oprettedes Helligaandshuse for syge og Invalider, og 1391 grundlagdes et Antonitterkloster i Maarkær i det sydlige Angel. Den dertil knyttede Korherreorden havde ligeledes Plejen af syge som sit særlige Formaal.

Men der blev ogsaa bygget andet end Klostre, for trods den sorte Døds Rædselsherredømme omkring 1350 og de ødelæggende Stridigheder var 13- og 1400tallene i Sønderjylland som i Danmark vor tredje store Kirkebygningsperiode, og

denne Gang byggede man i den gotiske Stil og aldeles overvejende med røde Munkesten.

Allerede ca. 1250 havde Ribe Domkirke faaet sit karakteristiske store Taarn. Det var dog ikke som Kirketaarn men som Vagttaarn, at Byens Borgere havde ladet det opføre. Omtrent samtidig var det ødelagte oprindelige flade Træloft blevet afløst af murede Hvælvinger. Enestaaende i hele Nordeuropa er Kuppelen over Korsskæringen. 21,3 m høj er den let og luftig som sine franske Frænder. Efter en Brand i 1402 tilbyggedes de yderste Kirkeskibe, som ved deres røde Farve og spidse Buer adskiller sig klart fra den oprindelige Kirke. Med sine fem Skibe kom Ribe Domkirke derved i Bredde og Rumvirkning til at overgaa alle Danmarks Kirker.

Ogsaa Slesvig Domkirke skiftede Udseende. Efter en Ildsvaade omkring Midten af 1200tallet ombyggedes og overhævedes den. Derpaa fandt en fuldstændig og meget vellykket Ombygning af hele Korpartiet Sted. Senere igen — i 1400tallet — forvandlede Langhuset til en „Kirkehal“ med høje Sideskibe. Den var nu uden Taarne, idet disse var styrtet sammen 1275.

Frue Kirke i Haderslev, grundlagt efter Byens Ødelæggelse 1247 under Broderstriden mellem Erik og Abel, skulde ligeledes ved Ombygning i flere Tempa naa frem til sin nuværende monumentale Form. Dens høje slanke Rejsning vidner om Afhængighed af den kirkelige Bygningskunst i de nordtyske Byer. Dens mægtige brede Taarn blev ødelagt 1627.

Af Bykirkerne skal her endnu kun nævnes den forholdsvis lille Helligaandskirke i Flensborg. Den blev rejst eller paa-begyndt 1386 og anvendtes som Kapel for den hellige Trefoldigheds Broderskab eller Kaland, der bestod lige til Reformationen.

Af Sønderjyllands teglbyggede Landsbykirker er kun ganske enkelte i ren gotisk Stil. Flertallet er opført i den saakaldte Overgangsstil. Gotikken har derimod sat sit tydelige Præg paa Om- og Tilbygningerne til de ældre romanske Kirker.

Indvendig overhvælvedes i mange Tilfælde Koret — i Mod-sætning til Kongeriget derimod sjældent Skibet —, og udvendig tilbyggedes Vaabenhuse, Sakristier og Taarne. De sidste, der kun undtagelsesvis har Kamtakker, afsluttedes dels med Sadeltage, dels med spidse Afslutninger enten i Form af lave Taarnhætter, høje slanke Spir eller Pyramide-tage. I Tørninglen udviklede de sidste sig som en særlig Type. Pyramidetaget er her et ret slankt blytækt Spir, der skyder sig op mellem fire anselige Kviste med blændingspydede Gavle. Typen kan føres tilbage til Ribe Domkirkes store Taarn, der fra først af havde et saadant Spir.

Hvor der ikke opførtes murede Taarne, klarede man sig med fritstaaende Trætaarne. I Hertugdømmets sydlige Halvdel findes endnu et halvt Hundrede saadanne mod kun seks i det øvrige Danmark og endda kun paa Lolland. Størsteparten af disse Klokketaarne er ganske vist blevet fornyede i Tidens Løb, men enkelte af dem som det i Nørre Brarup stammer direkte fra Middelalderen. Om saa disse Taarnes Byggeskik er et Levn fra de gamle Trækirkers Tid eller er en Omsætning i Træ af de murede Taarne, er vanskeligt at afgøre; men det første er vist det sandsynligste.

Hvad angaar Kirkernes indre Udstyr, er der fra den tidligste gotiske Periode bevaret enkelte Krucifikser og Helgenfigurer samt Kalkmalerier, men især fra 1400tallet og op til Reformationen har vi i Behold endda ikke saa helt faa af Sengotikkens hellige Kar, store Helgengrupper, Monstranshuse, Fløjaltertavler o. s. v. Den ældste bevarede Fløjaltertavle i hele Danmark hører hjemme i Løgum Klosterkirke. Tavlen i Hvidding Kirke hører til de yngste (1510—20), men er til Gengæld en af de smukkeste. Det er opdaget, at den i den Grad ligner Tavlen i Domkirken i Bamberg og en anden Altertavle i Schwabach ved Nyrnberg, at der maa være en vis Forbindelse mellem de tre Tavlers Oprindelse.

Ogsaa et af de ypperste Billedskærerarbejder i hele Norden, Altertavlen i Slesvig Domkirke, blev udført efter Aar

1500. Den havde oprindelig hjemme i Bordesholm Kloster i Holsten og blev først 1666 flyttet til Slesvig. Mesteren er *Hans Brüggemann*, født ved Verden og uddannet i Lybæk og Nederlandene. Samme Kunstner har skaaret den store Skt. Jørgensgruppe fra Mariekirken i Husum, der nu findes i Nationalmuseet. Om Brüggemann fortæller Sagnet, at Munkene i Bordesholm fordærvede hans Øjne med Gift for at forhindre andre i at faa et lige saa herligt Alter som deres. Sikkert synes det at være, at Brüggemann endte sit Liv som Lem i Fattighuset i Husum.

Ligesom i Højmiddelalderen er alt dette Kirkebyggeri og Udsmynkningsarbejde Vidnesbyrd om Periodens aandelige Liv; dog ikke helt paa samme Maade som tidligere. Paa Valdemarernes Tid var det, som man vil huske, de frie Bønder, der stod bag Rejsningen af deres Kirker; men i Løbet af 1200tallet og endnu mere i de følgende Aarhundreder sank Bønderne ned til at være slet og ret Almue, umyndiggjorte i baade politisk og kirkelig Henseende. Senmiddelalderens Kirkebyggeri var derfor i første Række betinget af det nære Samarbejde mellem Kirken paa den ene Side og Kongemagten, Hertugerne, Adelen og den nye Borgerstand paa den anden.

Hvad fortæller saa den kirkelige Kunst og de andre bevarede Kilder om Senkatolicismens Fromhedsliv? De vidner næsten alle om en rent ud overvældende religiøs Iver. Social Nød, Krig, Misvækst og navnlig den sorte Død havde paa rystende haandgribelig Maade prædiket saadan om Livets Alvor, at det satte dybe Spor. Messelæsning for baade levende og døde blev følgelig en af Kirkens vigtigste Funktioner, saa Oprettelse af Sidealtre og Forøgelse af Præstestanden blev en bydende Nødvendighed. I Slesvig Domkirke fandtes der til sidst ikke færre end 48 Sidealtre, og selv i Landsbykirkerne var to eller flere saadanne ingen Sjældenhed. Trangen til Forbøn medførte ogsaa en stigende Helgendyrkelse. Særlig vandt Mariadyrkelsen Indpas. De tyske Rosenkransselskaber fik en Åflægger i Slesvig, og Udtryk for

samme Aand var de utallige Mariabilleder og Figurer rundt om i Kirkerne. Ogsaa helt nye Helgener kom til, deriblandt den ridderlige Helt Skt. Jørgen, der mange Steder fortrængte den gamle Dragedræber Skt. Mikael.

Tidens Trang til at gøre Bod gav sig mangfoldige Udslag, synligst maaske i Valfarter til de hellige Steder baade udenlands og paa hjemlig Grund. Her var Kristus som Skt. Hjælper i Kliplev Genstand for talrige Pilgrimsrejser. Selveste Dronning Margrethe havde paabudt, at man skulde bede der for hendes Sjæl efter hendes Død. Helt op til vort Aarhundrede har Valfartstraditionen holdt sig, idet Korsmessen om Høsten var Egnens store aarlige Begivenhed. Det gamle Skt. Hjælper Krucifiks med „gylden Krone, gyldne Handsker og Sko“ er dog for længst forsvundet, men et Sidestykke findes i Nustrup Kirke. Ogsaa det oprindelige Eneboerkapel i Skoven ved Krusaa var Maalet for mangan en Valfart. Og fik man ikke gjort Bod nok, var der altid den Udvej at købe et Afladsbrev, hvorved man sikrede sig Eftergivelse af de timelige Straffe, man ellers skulde lide enten i Verden eller i Skærsilden. Da Afladskræmmeren *Marinus de Fregeno* i 1462 havde hjemstøgt Slesvig og Holsten, kunde han depone den vældige Sum af 4200 Guldgylden i Lybæk, og saa var det endda ikke alt, hvad han havde faaet med sig.

Men der var ogsaa andre Former for Fromhed end de her nævnte, thi den katolske Kirke var ikke saa ordløs, bibelløs og salmeløs, som en ensidig luthersk Historieskrivning siden hen har fremstillet den. Ved Synoder i Ribe 1460 og i Slesvig 1497 indskærpedes det Sognepræsterne, at de skulde udlægge Evangeliet for deres Menigheder ved Søndagsgudstjenesten, og et smukt Vidnesbyrd om, hvor højt den katolske Prædiken kunde naa, har vi i en Huspostille fra Tønder. Den er udarbejdet i Aaret 1448 af Byens Sognepræst, Hamborgeren *Johannes Meyndorp*, til Brug for en Adelsmand og hans Familie. Indholdet grupperer sig i to Afsnit. Første Del bringer Kirkearets Evangelier med Fortolkning. Eksegesen, der

fra først til sidst er Afskrift andet Steds fra, er allegorisk, d. v. s. sindbilledlig, men smuk og sund. I anden og sidste Del er bl. a. Fadervor udlagt efter mange gamle Kirkefædre. Det er ogsaa værd at mærke sig, at Aflad, Helgener, Skærsild, Rosenkranse o. s. v. saa godt som ikke nævnes i hele Bogen.

Meget af al denne Fromhed var naturligvis paavirket af nordtysk Aandsliv. Hvor kunde det være andet, naar den hollandske Indflydelse gjorde sig gældende paa alle andre Omraader? En hel Del af Gejstligheden havde tilmed studeret ved Universiteterne i Greifswald og Rostock, og ved Kapitel-skolerne i Slesvig og Haderslev var Lektorerne næsten alle indvandrede Tyskere.

Det er denne tysk paavirkede Side af Fromhedslivet, vi ved bedst Besked om; men da den hovedsagelig havde hjemme hos de højere Samfundslag, Adelen og Borgerskabet, hvilket sidste nu for Alvor var ved at faa Betydning, ligesom det stadig forøgedes ved Indvandring Syd fra, saa er hermed sagt, at vi næsten intet kender til den jævne dansktalende Bondebefolknings Kristenliv. Selvsagt har ogsaa det modtaget stærke tyske Impulser, — Eksemplet fra oven virker som bekendt altid nedad —, men tillige maa det have udviklet sig ud fra de hjemlige nedarvede Kulturformer; men herom tier som sagt vore Kilder.

Der er paa denne og de nærmest foregaaende Sider tegnet et forholdsvis lyst Billede af Senmiddelalderens religiøse Liv, saadan som det udviklede sig i den katolske Kirkes Moder-skød; men der var unægtelig meget, som gærede under den fromme Overflade. Hertil skal vi komme i det følgende Kapitel, hvor Talen bliver om Reformationen og dens Forudsætninger.

REFORMATIONENS OG ORTODOKSIENS TID

Kapitel 1.

Reformationens Forudsætninger.

Den store Kirkefornyelse, der indledte 1500tallet, havde sit Udspring i *Martin Luthers* nyskabende Personlighed og i hans sædelig-religiøse Kamp. Uden at gaa paa Akkord hverken med sig selv eller Pavemagten kæmpede han sig frem til et saadant bibelsk Syn paa Gud og Mennesket, at det førte til en helt ny Tid i Kristendommens Historie. Det var Læren om Retfærdiggørelsen, om Frelsen ved Tro alene, og om Skriften som eneste Regel og Rettesnor for al Kirkelære, der blev de to Hovedpiller i Reformationens kristelige Genrejsningsarbejde, og det var Hævdelsen af det almindelige Præstedømme, der med logisk Nødvendighed førte til Brudet med den hierarkiske Romerkirke.

Men mange og forskelligartede var de Faktorer af baade religiøs, moralsk, social, økonomisk og politisk Art, som ved Middelalderens Slutning havde virket forberedende for Reformationens Gennemførelse.

Midt i al den overstrømmende Fromhed, der var karakteristisk for Senkatolicismen, laa Uvishedens og Tvivlens Orm stadig paa Lur. Det var dog ikke Guds Tilværelse, Usikker-

heden gjaldt, men Vejen til at finde frem til Guds Naade. Hele den kultiske og sakramentale Masseproduktion kunde ikke hjælpe Mennesker ud over Rædselen for Guds Vrede og Dom og frem til en tryk Hvile ved Korsets Fod hos Jesus.

Og til den indre Utryghed kom ydermere det kirkelige Forfald, saa sandt som det hverken i Konstanz eller siden hen var lykkedes at gennemføre den tilsigtede Fornyelse af Kirken „paa Hoved og Lemmer“. Forfaldet havde lige tværtimod bredt sig fra Pavehoffet ud over snart sagt hele den officielle Kristenhed. Et Par enkelte Eksempler maa være tilstrækkelige til Belysning af dette Forhold for Sønderjyllands Vedkommende.

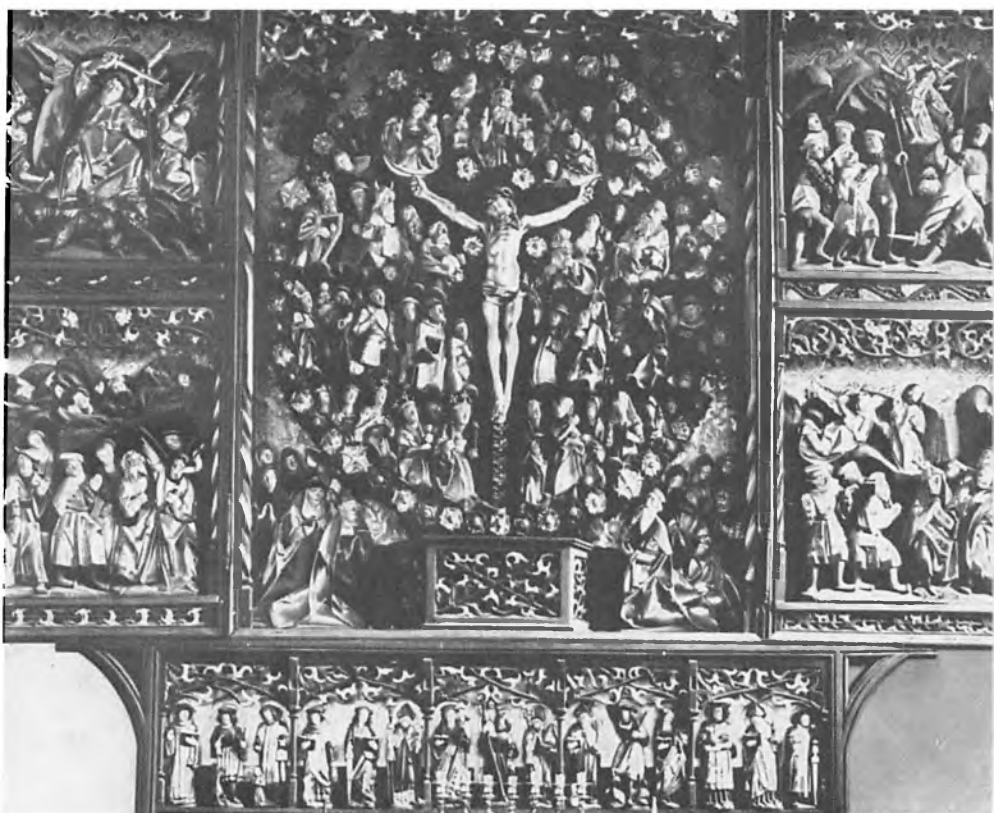
Om *Peder Nielsen Lodehat*, som i 1465 blev Biskop i Ribe, hed det sig, at han installerede sine Friller i selve Bispegaarden, saa hele Landet talte om det, og at han var villig til at sælge alt for Penge. Samme Peder Nielsen har ogsaa faaet en Plads i Sagnet. Det fortælles, at han fra først af blot var Præst i det lille Roager Syd for Ribe. Da der blev Uenighed om, hvem Kapitlet skulde vælge til Biskop, lagde man Afgørelsen i Hr. Peders Haand, og han valgte saa sig selv. Slet saa galt forholdt det sig nu ikke, for Peder Nielsen var i Virkeligheden Ærkedegn i Ribe, og som saadan havde han et Præbende i Roager.

Pengegriskheden, som Peder Nielsen beskyldtes for, var han alt andet end ene om. Mest udfordrende gav den sig Udslag i Afladshandelen. Kritikken gjaldt imidlertid næppe saa meget Afladshandelen som saadan som den Omstændighed, at der ved den førtes store Summer ud af Landet. Marinus de Fregenos Udbytte 1462 er allerede nævnt, og den berøgtede *Arcimboldus*, der i 1516 gæstede Sønderjylland, er sikkert heller ikke draget tomhændet bort. Det sagdes om ham, at „han var forretningskyndig som en genovesisk Købmand.“

At ogsaa Klostertugten var i total Opløsning, kunde enhver se. Især var det galt med Tiggermunkene. Om Graa-

Hans Brüggemanns Skt. Jorgen fra Mariekirken i Husum; nu i Nationalmuseet.

Altertavlen i Hviding Kirke. Midtpartiet udfyldes af et mægtigt Rosenkransrelief; i dettes Midte den korsfæstede Jesus, omgivet af Himlens Hærskarer; i øverste Række Gud og Jomfru Maria, i anden bibelske Skikkelser, tredje mandlige katolske Helgener og i fjerde hellige Kvinder. Under Kransen knæler Repræsentanter for gejstlige og den verdslige Stands forskellige Rangklasser. Paa Fløjene fire Scener med Engle og paa Fodstykket femten Nødhjælperhelgener.

brødreklostret i Slesvig siges det i et Brev til Byens Borgmester og Raad: „Det skal I vide, at Skt. Pouls Kirke er blevet rensed fire Gange, to Gange for Ukyskhed og to Gange for Saar. En Gang blev Hr. Mikkel saaret i Koret og en anden Gang Klosterets Karl. Men det holder de hemmeligt.“ Hemmeligheden var det dog nok saa som saa med. Betegnende er det fremdeles, at Antonitterklostret i Maarkær fik Prædikaten „de flæskeglade Munkes Kloster“ knyttet til sig.

De jævne Præster var næppe sunket saa dybt som den overvejende fra Adelen rekrutterede Højgejstlighed og udførte muligvis i al Stilhed et ikke ringe Arbejde; men med Cølibatets Overholdelse kneb det i hvert Fald for mange af dem. I Sundeved havde Præsterne dannet et Skt. Anna Gilde. Sammenkomsterne varede tre Dage, og Medlemmerne maatte tage deres Husholdersker med, ganske vist under Forudsætning af, at det var anstændige og ærbare Kvinder, men alene denne Klausul siger et og andet om, hvordan det faktisk stod til i manganen en Præstegaard.

Endnu paa Tærskelen ind til Martin Luthers Aarhundrede blev der gjort flere katolske Tilløb til at raade Bod paa de herskende Tilstande. Bl. a. reformeredes de fleste sønderjydske Graabrødreklostre ved Optagelse af danske Munke, som holdt sig til Ordenens gamle strenge Regler, og Slesvigs Biskop fra 1507, den lærde og veltalende *Godske Ablefeldt*, tog den nye Bogtrykkerkunst i sin Tjeneste og udsendte baade en Forskrift for Gudstjenestens Ordning og en Bønnebog. Men hverken Klosterreformer eller katolsk Liturgi og Andagtslæsning formaaede ret længe at danne Bolværk, da den lutherske Stormvind blæste op.

Af Betydning for Reformationen i Sønderjylland var endelig den politiske Situation, som den havde udviklet sig efter 1460. Efter den barnløse slesvig-holstenske Hertug Adolf valgtes i nævnte Aar den danske Kong *Christian I* til Hertug af Sønderjylland og Greve af Holsten, hvorved der knyttedes en Forbindelse med Kongeriget, som under skiftende Kaar

holdt sig lige til 1864. Af Samtiden opfattedes Valget som en Sejr for den danske Krone. Men Prisen var dyr. For at vinde Holsten, der vedblivende skulde være et tysk Len, forspildtes Muligheden for Sønderjyllands fuldstændige Genindlemmelse i Danmark, jfr. den skæbnesvangre Bestemmelse, at Sønderjylland og Holsten skulde blive „ewig tosamende ungedelt“ (evig udelt sammen). Af Hensyn til Holsten fortsattes Administrationen af Sønderjylland da ogsaa i det én Gang indslagne Spor, d. v. s. paa Tysk.

Efter Christian I's Død (1481) deltes Hertugdømmerne, — Holsten blev nemlig ophøjet til et saadant —, mellem hans to Sønner, Kong Hans og Hertug *Frederik*, men da sidstnævnte blev Konge 1523 efter Christian II's Fordrivelse, samledes de atter, saa hele Sønderjylland igen kom direkte under den danske Krone; men i Virkeligheden betød det snarere, at Danmark var kommet under den holstenske Hertug.

Da Frederik I's ældste Søn *Christian* (III) i 1525 blev gift, fik han overdraget Haderslev og Tørning Len til sit Underhold. Og Hertug Christian var Martin Luthers Tilhænger! Sammen med *Johan Rantzau* havde han overværet Rigsdagen i Worms 1521 og der faaet et uudsletteligt Indtryk af den store Reformators Personlighed og Lære.

Kapitel 2.

Reformationens Gennemførelse.

Den 31. Oktober 1517 opslog Martin Luther sine 95 Teser paa den nordre Slotskirkedør i Wittenberg. Allerede det følgende Aar drog to sønderjydske Studenter til Universitetet sammesteds, det næste Aar tre, derpaa seks, og Tallet blev stadig stigende op igennem Aarene.

Den første i Sønderjylland og i hele Danmark, der prædikede efter den nye Lære, var *Hermann Tast* (ca. 1490—1551), Præst ved Mariekirken i Handelsbyen Husum, hvor der i Forvejen var aandelige Brydninger, og hvorfra enkelte Studenter havde været i Wittenberg. Muligvis havde ogsaa Tast været der i 1511, og denne Forbindelse var saa blevet holdt vedlige og udvidet, efter at Luthers Kamp havde taget sin Begyndelse. Det var i 1522, Tast begyndte at forkynde Evangeliet om Frelse ved Troen alene. Da Kirken lukkedes for ham, overlod en af Byens velhavende Borgere ham en Sal i sit Hus, skønt det „ikke var uden Fare for Liv og Gods.“ Snart blev Lokalet dog for lille, saa man maatte ty ud under aaben Himmel. Til Tider truet af Byens katolske Indbyggere men værnet af sine Tilhængere holdt Tast her sine Gudstjenester. Djærve og folkelige var hans plattyske Prædikener, og han havde for Vane bagefter at synge en af Luthers Salmer, for at Menigheden kunde modtage friske Indtryk af den nye stærke Salmelone. Forholdsvis hurtigt var Byen reformatet; thi bag Kulisserne protegeredes Tast af Frederik I, der ikke i Hertugdømmet var bundet af den Haandfæstning,

som i Kongeriget forpligtede ham til Troskab mod Romerkirken.

Det var imidlertid ikke Kong Frederiks Husum men Hertug Christians Haderslev, der blev Reformationens egentlige Udgangspunkt. Hertugen, der betragtede sig som Indehaver af kirkelig Reformationens ret, erklærede straks i Sommeren 1525, at Bispetienden skulde bortfalde i hans to Len. At snart Godske Ahlefeldt snart *Iver Munk* af Ribe, under hvem Tørninglen hørte, nedlagde Protester, brød han sig intet om. Allerede et Aars Tid senere søgte han at gennemføre en evangelisk Kirkeordning i sit Omraade, men Tiden var endnu ikke moden, saa Sagen maatte foreløbig sættes i Bero og de nødvendige Forberedelser træffes.

Af vidtrækkende Betydning blev den lutherske Præsteskole, som Hertug Christian samme Aar oprettede i Haderslev med de to Tyskere *Johan Wentz* og *Eberhard Widensee* som Lærere. Den blev et virkeligt Arnested for Lutherdommen, hvortil baade Munke og Studenter strømmede fra fjern og nær. Blandt mange andre uddannedes her Malmøs to kendte Reformatorer, *Klaus Mortensen Tøndebinder* og *Hans Olufsen Spandemager*. Her indsugede de, som det hedder i en katolsk Kilde, „danske Viser og det lutherske Kætteris Gift,“ hvoraf vi kan slutte, at man saa tidligt som i 1527—28 har anvendt danske Oversættelser af Reformatorenes Salmer ved Guds-tjenesterne i Haderslev. Da de to Skaaninger kom tilbage til Malmø, gav de sig ogsaa straks i Lag med at udgive en Salmebog med mange af de Salmer, de havde lært i Sønderjylland.

1528 fandt de skelsættende Begivenheder Sted. Samtlige Sognepræster i Haderslev og Tørning Len fik Ordre til at indfinde sig i Haderslev, „saafremt de vilde beholde deres Kirker.“ Her blev de præsenteret for „den haderslevske Kirkeordinans“, der hovedsagelig var udarbejdet af de to ovennævnte tyske Teologer. Det var en Kirkelov i det smaa med bestemte Anvisninger paa, hvordan der skulde læres og leves paa luthersk Vis. Stærkest maatte Ændringerne føles i Guds-

tjenesten, hvor Præsterne fik Forbud mod at holde Sjælemesser og Paabud om at udlægge Evangeliet „paa den Maade, som de lærer det i Dr. Mortens Postiller“. Den, der vilde til Alters, maatte i Forvejen have skriftet, men ingen behøvede at optælle alle sine Synder, som det forhen var paabudt. For at Børnelærdommen kunde fæstnes i unges og gamles Sind, skulde Præsten ved Gudstjenesten fremsige Katekismen. Cølibatstvangen blev ophævet, og for at afværge de frie Forbindelser fik Præsterne Besked om, at de skulde „allesammen have Ægtehustruer“, og „hvis nogen ikke vil gifte sig, skal han angive en Grund, thi nogle foregiver stor Kyskhed, som dog er i ilde Rygter med Kvinder“. Ordinansen gav desuden Vejledning med Hensyn til Sjælesorg og forordnede for hvert Herred en Provst, hvem det blev paalagt at visitere.

Derpaa fik Præsterne forelagt en ny Embedsed, der ikke blot forpligtede dem kristeligt, men tillige til Troskab og Lydighed mod deres „naadige Fyrste Christian og hans Efterfølgere“. Det var kort og godt en typisk luthersk Fyrstekirke, — den første i Norden —, Ordinansen oprettede. Der var fra nu af kun én Øvrighed, den verdslige, og under den stod ogsaa Kirken.

Næsten alle de fremmødte Præster underskrev og svor. Kun fire vilde ikke svigte den gamle Kirke og var muligvis slet ikke kommet til Stede. Vi mindes dem med Ærbødighed. Det var Præsterne i Roager, Hvidding, Gram og Endrupskov. De maatte tage Følgerne og tog dem.

Af de underskrivende Præster var der ikke mange, som aandeligt ragede saa højt op som Sognepræsten i Hygum, Sønderjyden *Thomas Knudsen* († 1581). Som sin Ven og Skolekammerat fra Ribe, Peter Palladius, sluttede han sig kort efter sin Præstevieelse til Martin Luthers evangeliske Lære. Han naaede aldrig op paa det høje kirkelige Embede, som han med Rette havde fortjent. Et Kanikkedømme i Ribe ved Siden af Sognekaldet i Hygum var alt, hvad man tilbød ham, selv efter at han havde taget Magistergraden i Wittenberg.

Alligevel har han sikret sig en uforglemmelig Plads i sin Fødeegns Reformationshistorie som en af vore første Salmedigtere. Endnu synges hans „Min Gud, jeg gammel er og graa“. Han var med til at udarbejde den af Sønnen, *Hans Thomissøn*, i 1569 udgivne Kirkesalmebog, der lige til 1699 tjente som eneste autoriserede Salmebog i Danmark og Norge. Thomas Knudsen har ogsaa efterladt sig værdifulde Optegnelser om Reformationens Forløb i Nordslesvig.

Ogsaa andre Steder i Sønderjylland fandt vigtige Ting Sted saasom Indsættelse af lutherske Prædikanter rundt om i de større Byer, ja selv ved Domkirken i Slesvig. Vi nævner særlig Nederländeren *Gert Slewert*. Som Munk i Augustinerklostret i Magdeburg fik han fat i Luthers Skrifter og blev vundet for hans evangeliske Syn. 1526 blev han luthersk Præst ved Nikolaj Kirke i Flensborg, hvor han virkede med stor Kraft.

Men ogsaa Sværmeriet var ved at brede sig. Den tyske Sværmer *Melchior Hofmann* havde af Frederik I faaet Tilladelse til at opholde sig i Kiel, men han blev snart anklaget for at prædike „vergebliche Dichterei“ i Stedet for det rene Evangelium. I 1529 blev der i Flensborg holdt en Religions-samtale, hvor Luthers nære Medarbejder, *Bugenbagen*, var til Stede, og efter den blev Hofmann og alle „Sakramenterere“ forvist fra Landet.

Samtidig blev Tiggermunkene fordrevet. At dette kunde føre til sande Tragedier, bekræfter den fromme Franciskaner *Lytke Nommensens* Livshistorie. Drevet af Tungsind var han i ung Alder indtraadt i Graabrødrenes Orden i sin Fødeby Flensborg. 1526 maatte Broder Lytke tage Vandringsstaven og hjemløs og hvileløs flakke fra det ene Sted til det andet. Efter at have søgt Tilslutning til sin Orden i Udlandet fik han omsider Lov at vende tilbage til sin Fædreneby. Her døde den gamle Munk 1574 som en tro Søn af sin Kirke og sin Orden.

Skønt alt dette kaster et grelt Lys over den katolske Kirkes

svækkede Autoritet, var det dog fremdeles den, der formelt var raadende uden for Hertug Christians nordslesvigske Len. Men i 1533 døde Frederik I, og Christian overtog den fulde Magt i begge Hertugdømmerne. Han benyttede sig øjeblikkelig heraf til at gaa endnu et Skridt videre frem mod sit store Maal, Reformationens Gennemførelse overalt. Bispetienden i hele Slesvig Stift skulde nu bortfalde, og de lutherske Prædikanter blev helt sidestillet med de katolske Præster; men en fuldstændig Kirkefornyelse lovede han at udsætte, indtil hans yngre Brødre blev myndige.

Christian blev imidlertid ikke blot Hertug men ogsaa Konge, thi med Johan Rantzau i Spidsen erobrede Holstenerne i Samarbejde med den jyske Adel endnu en Gang Danmark for deres Hertug. Men det kostede Blod. Først i 1536 — efter Grevens Fejde — kapitulerede København for Christian III, og dermed var tillige Vejen banet for Reformationens Sejr i Kongeriget.

Mellem „de lærde Mænd“, der i 1537 i Odense udarbejdede den danske Kirkes nye Ordinans, var ogsaa syv af Kongens sønderjyske Reformatorer, deriblandt Hermann Tast, Gert Slewert og Johan Wenth, (Widensee havde i 1533 forladt Landet). Meningen var nemlig, at Ordinansen skulde gælde i saavel Kongeriget som Hertugdømmerne; men hernede gik den ikke igennem. Paa Landdagen i Rendsborg 1540 henholdt man sig udtrykkelig til Christians Løfte om at sætte Sagen i Bero, indtil hans Brødre havde naaet Myndighedsalderen, ligesom der var en Del, der stadig bekendte sig som rettroende Katolikker og rettede voldsomme Angreb paa de lutherske Prædikanter.

Kongen opgav naturligvis ikke sin Plan af den Grund men søgte i den følgende Tid yderligere at svække den katolske Kirkes Position ved rent praktiske Foranstaltninger dels paa det kirkelige Tilsyns Omraade, dels ved Reformering af de gamle rige Klostre i Løgum og Ryd.

I Januar 1541 faldt den katolske Kirkes sidste Skanse, da

Biskop Godske Ahlefeldt døde. Uden større religiøs Interesse havde han i hvert Fald søgt at redde for den gamle Kirke, hvad reddes kunde, men Tiden og Udviklingen var skredet ham forbi.

Som hans evangeliske Efterfølger ønskede Kong Christian ingen ringere end den pommerske Reformator *Johan Bugenhagen*, som Kongen havde truffet i Flensborg 1529. Til hans oprigtige Sorg blev Tilbudet imidlertid afslaaet, hvorimod Opfordringen til Bugenhagen om i det mindste at være behjælpelig ved Udformningen af Kirkeordinansen for Hertugdømmerne, saadan som han havde været det i Kongeriget, beredvilligt blev efterkommet.

Denne paa Latin og Plattysk affattede „kristelige Kirkeordning“ blev forelagt Landdagen i Rendsborg 1542, og her blev den „endragtigt“ vedtaget. I mangt og meget svarede den selvfølgelig til den danske. Dog havde den paa et Par Punkter en noget mere konservativ Karakter. Saaledes bevarede det slesvigske Domkapitel ikke blot visse Rettigheder men tillige sine Besiddelser, og Biskoppen fik paa lignende Maade Raadighed over Bispegodset. Landdagen i 1545 androg endog om, at Bispedømmet maatte faa hele sin Herlighed tilbage, hvilket dog blev afslaaet. Blev altsaa end ikke Bispegodset inddraget i Staten, siger det sig selv, at der heller ikke med saa meget som en Finger blev rørt ved Kirke- og Præstegaardsjordene ude i Sognene.

Den første evangeliske Biskop i Slesvig var den tyske Teolog *Tileman v. Hussen* († 1551), der i et Par Aar havde været Rektor for Københavns Universitet*). Som sine Embedsbrødre i Danmark blev han ordineret af Bugenhagen. Christian III satte megen Pris paa ham og raadførte sig ofte med ham i kirkelige Anliggender.

Med Ordinansens Vedtagelse var Reformationen fuldbyrdet. Men hvor dybt i Folkehavet bundede den? Bondestanden

---

*) Grundlagt 1479, genaabnet ved Reformationens Sejr.

var i sin Konservatisme næppe paavirket ret meget af dens Tanker, og der er ingen Tvivl om, at adskillige inden for Adelen og Borgerstanden mere betragtede Kirkespørgsmaalet som et økonomisk end et religiøst Problem. Selv manges en Præst blev heller ikke Lutheraner paa anden Maade end ved i Tugt og Ære at tage sig en Hustru til Ægte. Om Hr. Laue i Aabenraa fortælles det netop i pudsig Rækkefølge, at da Papisteriet blev afskaffet, begav han sig i Ægtestand, avlede Børn og — blev evangelisk.

Og saa alligevel. Naar man tænker paa de Borgere i Husum, der ivrigt sluttede op om Hermann Tast, paa en Adelsmand som Johan Rantzau eller paa en Præsteskikkelse som Thomas Knudsens, saa maa man erkende, at Reformationen var andet og mere end Krusninger paa Overfladen. Her var virkelig Evangeliets klare Dag brudt frem af de mørke Skyer, som i Løbet af Senmiddelalderen helt havde truet med at fordunkle Guds Naades Sol.

Men i national Henseende skulde Reformationen desværre blive kostbar for Danskheden i Sønderjylland. Heller ikke nu efter Besættelsens onde Aar skammer vi os ved at vedgaa Reformationens Afhængighed af Martin Luthers Fædreland, men vi maa højlig beklage den Fortyskning, der fulgte i dens Spor. Ved Opløsningen af den gamle danske Kirkeprovins og ved Reformationens selvstændige Forløb i Sønderjylland blev Slesvig Stift jo skilt fra Danmarks Kirke og i Stedet nøje forbundet med Holstens, og medens man maa gaa ud fra, at Folkesproget i den katolske Tid i alt Fald i Landsog- nene var blevet anvendt som Kirkesprog Side om Side med Latinen, saa viste der sig nu en Tilbøjelighed til at indføre Tysk, hvor det overhovedet var muligt, selv om Reformationen just som Princip hævdede Modersmaalets Ret. Som det er blevet sagt, satte man i Stedet for Luthers „Hellige Moders- maal“, „Luthers hellige Modersmaal“. Desuden blev de høje- ste kirkelige Embeder næsten udelukkende beklædt med tysk- fødte Gejstlige. Dette er Baggrunden for, at man fik plat-

tysk Kirkesprog i alle Købstæderne og ligeledes paa Landet næsten helt op til den nuværende Statsgrænse. Vel har man Vidnesbyrd om, at der stadig sine Steder prædikedes paa Dansk i de sydslesvigske Landsogne, ligesom der holdtes danske Gudstjenester i Nordslesvigs Byer, men lidt efter lidt fæstnede Kirkesproggrænsen sig ved Linjen Flensborg—Tønder, og med Kirkesproget fulgte siden Skolesproget og til sidst ogsaa Folkesproget.

I hvilken Grad Dansk blev skubbet til Side og anbragt i Skammekrogen, er Forholdene i Flensborg et slaaende Eksempel paa. Alle de tre Sognekirker fik tysk Kirkesprog, alene den lille Helligaandskirke, der ikke havde noget Sogn (jfv. Side 42) fik dansk Kirkesprog og blev „simple Folks“ Kirke. Og saa var den endda nær blevet omdannet til enten Fattighus eller Latinskole.

Kapitel 3.

Udstykning og Konsolidering.

I Aaret 1544 deltes Sønderjylland igen, denne Gang imellem Christian III og hans to Brødre, *Hans den Ældre* og *Adolf*, hvilken sidste blev Gottorpernes Stamfader. For at gøre det saa indviklet som muligt gjaldt Delingen fuldt ud kun Bøndergodset. Adelsomraadet vedblev derimod at være en Helhed under Hertugerne, der her skulde skiftes til at føre Forsædet. Hertil kom endelig de kongerigske Enklaver i Vestslesvig med hele deres Særstilling. Da Hans døde barnløs 1580, deltes hans Omraade (Haderslev og Tønder Amter) mellem den kongelige og den gottorpske Linje. Sønderjylland blev paa den Maade lagdelt: mod Nord et kongeligt Bælte (Haderslev Amt), saa et hertugeligt (Aabenraa og Tønder Amter), saa et kongeligt (Flensborg-Bredsted Amter) og mod Syd til sidst et hertugeligt (Slesvig, Husum, Ejdersted). Forinden var der af den kongelige Del udskilt endnu et Omraade, idet Frederik II 1564 overlod sin Broder, *Hans den Yngre*, Als og Sundeved. Han blev imidlertid kun „afdelte Fyrste“. Det er klart, at denne Udstykning før eller siden maatte faa skæbnesvangre Følger for Sønderjylland. Navnlig blev Forskellen med Tiden stor mellem de kongelige og de gottorpske Omraader. Der udviklede sig nemlig begge Steder en Slags Statspatriotisme, hvis Følger man kan spore den Dag i Dag.

Lidt blev dog reddet for Kongeriget. I Reformationstiden var Ribe Stifts sønderjydske Sogne blevet skilt fra Ribe Bispestol, og ligeledes var Als og Ærø blevet løsrevet fra Odense

Stift, men som Følge af Christian III's stigende rigsdanske Interesser var disse Distrikter i Tiden forud for Delingen 1544 atter blevet lagt ind under de respektive danske Biskopper. Over for de af Hertug Hans den Ældre fremsatte Krav, at Kongeaaen skulde danne Skel i kirkelig Hensende paa samme Maade, som den gjorde det statsretsligt og politisk, var Kongen heldigvis ubøjelig. Den danske Reformations Førstemand, *Hans Tausen*, der sad som Biskop i Ribe 1542—61, var derimod en Overgang villig til at kapitulere. Der blev ogsaa lagt ham saa mange Hindringer i Vejen, som tænkes kan. Engang da han skulde holde Visitats i Tørninglen, beslaglagde Hertugens Lensmand Kirkenøglen, saa hverken Biskoppen eller Menigheden kunde komme ind i Kirken. Det er derfor forstaaeligt, at Hans Tausen kunde ønske at blive fritaget for at visitere i de sønderjydske Sogne, men det vilde Kongen som sagt ikke høre Tale om, og derved undgik man, at Kongeaaen helt kom til at danne Kulturskel.

Under *Frederik II* blussede Striden ganske vist op igen, og Kurfyrsten af Sachsen, som man tog som Opmand, gav ud fra tysk Kirkelov Hertug Hans Ret i hans Krav, men da Hertugen døde to Aar efter, fik Kurfyrstens Kendelse ingen praktisk Betydning. De 29 tørninglenske Sogne var hermed endegyldigt sikrede for Ribe Stift. Derimod gik i Tidens Løb en Del af de øvrige sønderjydske Sogne tabt. Til sidst blev — taget under ét — kun Enklavesognene tilbage.

For Slesvig Stift førte Delingen mellem *Frederik I's* Sønner til en katastrofal Splittelse. Efter den gængse lutherske kirkepolitiske Opfattelse overtog de tre Landsfyrster hver for sig det øverste kirkelige Regimente for sin Dels Vedkommende. Kirken var i Sandhed kommet i Statens Kløer, og det blev ikke bedre af, at Slesvig Bispegods vedblev at spøge i de hertugelige Hjerner. Den yngste af Brødrene, *Frederik*, var ikke kommet i Betragtning 1544. Men han skulde jo ogsaa have noget. Ergo fik han Bispegodset som Tileman van Husens Koadjutor (Medhjælper), og ved dennes Død blev han

sandelig selv Biskop —, det forstaaer sig udelukkende for Godsets Skyld. Denne fra Tyskland importerede Ordning med Fyrstebiskopper skulde inden længe ende i den rene Parodi. Hertug Adolf, der efter Broderens Død ogsaa lod sig vælge til Biskop, tvang 1569 ved direkte Vold Domherreerne til at „vælge“ hans etaarige Søn til Koadjutor. Kong Frederik II nægtede ganske vist at anerkende Valget, men Begivenheden afslører, hvor undergravet Domkapitlets Stilling allerede da var blevet. Snart mistede det da ogsaa de fleste af de Rettigheder, som Ordinansen havde tilstaaet det. 1602 lod Christian IV sin Broder Ulrik vælge til „Biskop“, og han blev den sidste Indehaver af Bispetitlen for Slesvig indtil 1854. Kort efter Enevældens Sejr sækulariseredes Bispegodset fuldstændigt.

Som Følge af disse Overgreb manglede Slesvig Stift en Overgang fuldstændigt et virkelig kirkeligt Overtilsyn, men 1562 blev omsider Hamborgeren *Paul von Eitzen* († 1598) Generalprovst for de gottorpske Landsdele og snart efter Superintendent, som det nu hed, for hele Stiftet, i hvilken Stilling han skulde faa stor Betydning for de sønderjydske Kirkeforholds Udvikling. I Studieaarene i Wittenberg havde han sluttet sig nøje til *Philipp Melanchthon*, og at han aldrig glemte sin Ungdoms Lærer, fremgaar tydeligt af hans lærde teologiske Hovedværk, en Behandling af den kristne Moral. Et lille Kuriosum er, at Sagnet om „den evige Jøde“ i sin nyere Form tager sit Udgangspunkt fra, hvad Eitzen siges at have berettet, at han nemlig 1542 i Hamborg skal have set ham og talt med ham.

Ogsaa Flertallet af Landsdelens Præster var paavirkede af Melanchthons mæglende Udformning af den lutherske Teologi, eftersom Hovedparten af dem havde studeret enten ved det philippistiske Universitet i Helmstedt eller det moderat ortodokse i Rostock. En Del af navnlig den tørninglenske og alsiske Gejstlighed var dog ogsaa draget til Københavns Universitet, men ogsaa her havde de mødt den melanchthonsianske Retning i Niels Hemmingsens Forelæsninger.

Den sønderjydske Gejstligheds philippistiske Indstilling havde sin store Betydning, naar vi husker paa de voldsomme Lærestridigheder, der paa den Tid udkæmpedes i Reformationens Hjemland. Med det Formaal at udrydde enhver Form for Calvinisme, som man snæversynet betragtede som værre Vranglære end Katolicismen, udarbejdede de tyske ortodokse Teologer i 1577 den saakaldte Konkordieformel, som Kurfyrsten af Sachsen under Udøvelse af politisk Pres søgte at faa indført i alle lutherske Lande, altsaa ogsaa i Danmark og Hertugdømmerne. Men Frederik II sagde bestemt Nej, og efter nogen Tøven afgav de to andre Fyrster samme Svar, og saaledes gik det til, at Konkordieformlen standsedes i sit Sejrs-tog ved Elben.

Der er dog ingen Tvivl om, at Præsterne selv opfattede sig som gode Lutheranere. I de kongelige Dele af Hertugdømmet havde de f. Eks. fundet det helt i sin Orden, at Frederik II indførte de af Niels Hemmingsen formulerede „Fremmedartikler“. Det var 25 lutherske Læresætninger, som alle Udlændinge maatte give deres uforbeholdne Tilslutning for at faa Lov til at tage Ophold i Kongens Riger og Lande.

Den betydeligste af det nye sønderjydskfødte Præstekuld var *Jørgen Boie* († 1569), der havde faaet sin Uddannelse direkte i Wittenberg. Efter nogle Aar som Professor i København blev han 1548 sin Faders Efterfølger i Vilstrup og Hofprædikant hos Hans den Ældre, der residerede paa Haderslevhus. Til sidst blev han den myndige Storprovst i dennes nordslesvigske Hertugdømme, saa han var den første Sønderjyde, der efter Reformationen kom til at indtage en højere kirkelig Stilling i sin Hjemegn. Det var ogsaa paa Tide! Paa Hertug Hans's Befaling udarbejdede Boie et Skrift, der indeholder vigtige Oplysninger om Kirkevæsenets Ordning, om Kirkernes Ejendomme og deslige i Haderslev Provsti.

Ude i Sognene søgte man efter Evne og Mulighed at udbygge den lutherske Kirke paa det ved Ordinansen givne Grundlag. Foruden Sognekirken var Midtpunktet her den

lutherske Præstegaard, hvor Søn ofte — som i ovennævnte Tilfælde — kom til at følge Fader i Embedet. De fleste Steder var det virkelig Menigheden selv, som i Henhold til Ordningen valgte sin Præst. Reglen blev efterhaanden, at Amtmand og Provst foreslog tre Kandidater, hvoraf Sognefolkene saa valgte den ene. Bønderbørnenes Undervisning i Katekismen blev besørget af Degnen én Gang ugentlig. I de Sogne, der laa i Nærheden af en Købstad, var den dog overladt til Latinskolens Disciple, de saakaldte Løbedegne. Men det var saare vanskeligt at finde velegnede Degne, og i det hele stod det smaat til mangfoldige Steder. Det var i økonomisk Henseende gode Tider (dog ikke for Præsterne), men den stigende Velstand havde langt fra nogen forædlende Virkning paa hverken høj eller lav. Den fredelige Hertug Hans den Ældre, der med alvorlig Interesse tog sig af sit Hertugdømmes Kirkeforhold, maatte derfor udstede talrige Forordninger til Indskærpelse af moralsk og kristelig Vandel.

Der byggedes ingen nye Kirker mere. Behovet var dækket. I Byerne blev tværtimod adskillige revet ned som overflødige, og Klostrene gik det paa samme Maade, eller de omdannedes til andre Formaal. Saaledes blev Ryd Kloster til Lyksborg Slot. Men der fandt nogle Kirkeombygninger Sted. Bedst kendt er Tønders nye store Sognekirke, opført i Aarhundredets Slutning i Overgangsstilen mellem Gotik og Renæssance. Taarnet med det høje spaantækte ottesidede Spir er den eneste Rest fra den middelalderlige Bykirke.

Kirkernes Indre glemte man imidlertid heller ikke nu. Reformationen havde flyttet Gudsdyrkelsen fra Øjets til Ørets Verden og dermed nødvendiggjort Anbringelsen af Prædikestole og Stoleværk i Kirkerne. Og det var ikke ringe Arbejder, Renæssancens Billedsnidere her præsterede. Den berømteste var Westfaleren *Henrik Ringerink*, der omkring Aarhundredskiftet smykkede Flensborg og Omegns Kirker med sine Værker. Ukendt er derimod Mesteren for Prædikestolen i

Tønder Kirke. Til Gengæld blev den Forbilledet for Stolene i næsten alle Vesteregnens Kirker.

Et levende Indtryk af baade Gudstjeneste og Prædiken i Reformationens Aarhundrede giver det i 1941 fremdragne Maleri paa Fodstykket af Altertavlen i Tinglev Kirke. Det viser et Kirkerum, i hvis Midte der er anbragt et stort Krucifiks. Til den ene Side staar Mændene i Stolestaderne, til den anden sidder Kvinderne paa løse Skamler. Længst ude til højre staar Præsten paa Prædikestolen og peger hen paa Kristus paa Korset.

Endelig skal vi minde om, at man enkelte Steder fik opstillet Orgler i Kirkerne. De ældste i Sønderjylland kan dateres til ca. 1550; men ellers var først det følgende Sekel Orgelbygningens klassiske Tid. For den nyfødte Menighedssang betød Orgelspillet en stor og paakrævet Hjælp.

Hermann Tast.

Christianus tertius. In Danemarchia Norvegia.

Christian III.

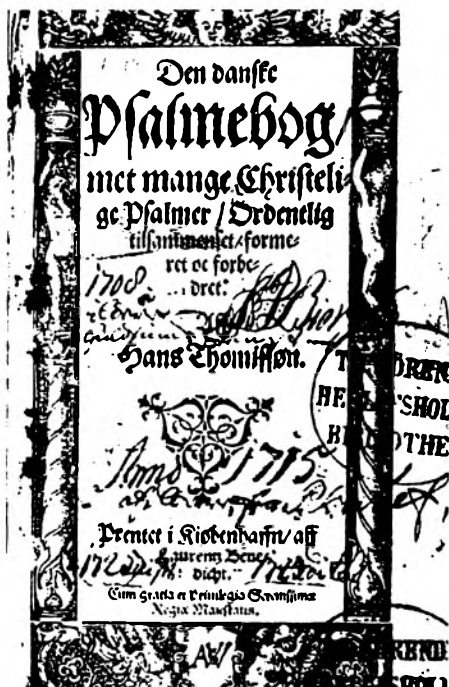
Johannes Bugenhagen.

Hans Tarsen.

Fra Alteret i Tinglev Kirke. Evangelisk Gudstjeneste. Prædikanten viser hen til den korsfæstede Frelser. Mændene staar i Stolestaderne, Kvinderne sidder paa løse Skamler.

Titelbladet af Hans Thomissons Salmebog 1569.

Kapitel 4.

Ortodoksiens Aarhundrede.

Ved Indgangen til 1600tallet var den vesterlandske Kirke endegyldigt blevet spaltet i to store Kirkesamfund, det katolske og det evangeliske. Sidstnævnte var igen delt i tre Hovedformer, den lutherske, den calvinske eller reformerte og den anglikanske. Karakteristisk for dem alle var, at de paa enhver tænkelig Maade stræbte efter at befæste deres Egenart ved at samle sig om, hvad de hver især betragtede som den rene og rette Lære og sande Kirkeforfatning. Enhver Afvigelse herfra blev bekæmpet med saavel Kirkens som Statens Midler. Kirke- og Bekendelsestvangen kom derved til at sætte sit Præg paa hele Perioden, og lige saa alvorligt for Lutherdommen var det, at Iveren for den rene Lære — ofte i rent intellektuel Forstand — til sidst førte til en skæbnesvanger Adskillelse af Tro og Gerninger, af Lære og Liv.

Ogsaa i Sønderjylland gik Ortodoksien af med Sejren — om end ikke saa fuldstændigt som i Kongeriget. Aarhundredet begyndte tilmed med en slem Forskrækkelse for den rene Læres Bannerførere, eftersom den gottorpske Hertug, *Johan Adolf*, foretog en Tilnærmelse til Calvinismen. Han paavirkedes dels af en fyrstelig Slægtning i Hessen, dels af sin nederlandske Hofembedsmand, *Johan v. Wowern*. Forkæmperen for den bestaaende Ordning var den gottorpske Generalprovst, Sønderjyden *Jacob Fabricius* († 1640). Nok var han i dogmatisk Henseende en Tilhænger af sin Forgænger v. Eitzens maadeholdne Philippisme, men der var ogsaa for ham et

saadant Svælg mellem Lutherdommen og Calvinismen, at han — trods derom udstedt Forbud — prædikede offentligt mod denne. Det førte til hans Afsættelse (1610), og en hes-sisk Calvinist blev indkaldt som hans Efterfølger; men da ogsaa den jævne Befolkning øvede en sejt passiv Modstand, blev det hele kun et afskrækkende Intermezzo, som afsluttedes med Hertugens Død 1616. Sønnen, Hertug *Frederik III*, var med sin fine Dannelse og Kultur mere humanistisk end teologisk interesseret. Hans Ortodoksi var derfor næppe meget bedre funderet end Faderens, men dennes havarerede kirkelige Kurs ønskede han under ingen Omstændigheder at fortsætte. Jacob Fabricius kunde derfor vende tilbage til sit Embede og lede Genoprettelsen af den lutherske Kirkeordning.

For den kirkelige Styrelse af hele Hertugdømmet blev Aaret 1636 af Vigtighed. I en Fællesforordning udtalte da Lands-herrerne, Hertug *Frederik* og *Christian IV*, at de hver vilde indsætte en Generalsuperintendent som det kirkelige Overhoved i deres Landsdele. For Fabricius, der blev gottorpsk Generalsuperintendent, betød dette kun en Titel, men de kongelige Omraader af Sønderjylland fik paa den Maade deres hidtil savnede kirkelige Centralorgan.

Det havde været naturligt, om Hertugdømmets to General-superintendenter havde indledet et nært Samarbejde, men i Stedet kom de som oftest til at ligge i bitter Strid med hinanden. Kampens Genstand var Spørgsmaalet om den rette Lære, thi der blev den væsentlige Forskel mellem de hertugelige og de kongelige Superintendenter, at medens de første i v. Eitzens og Fabricius's Aand var moderat lutherske og derfor endog saa med en vis Sympati paa Synkretismen*) og den begyndende Pietisme, saa var de sidste urokkelige i deres Ortodoksi.

---

*) Synkretismen vilde udlede den Del af Læreopfattelsen, der var fælles for alle Konfessioner. Dens betydelige Forkæmper var Præstesønnen Georg Calixtus (1586—1656) fra Medelby ved Flensborg. 1614 blev han Professor ved Universitetet i Helmstedt.

Især var dette Tilfældet med den første kongelige General-superintendent, Westfaleren *Stephan Klotz*, der fik sin Bolig i Flensborg. Selv om han ikke var af samme Format som Ortodoksiens to ældre Hovedrepræsentanter i Kongeriget, Biskopperne Hans Resen og Jesper Brochmand, var han paa sin Vis en betydelig Personlighed, hvis Gerning kom til at sætte Spor. Saaledes udvirkede han, at de ham undergivne Præster blev forpligtede paa Konkordieformlen. Ligeledes fik han gennemført Afholdelsen af en aarlig Synode, ved hvilken Superintendenten forhandlede med Provsterne, en Institution, der med skiftende Held holdt sig i næsten hundrede Aar. Som Ordets Mand var Klotz en højt skattet Prædikant og en meget søgt Lejlighedstaler, navnlig ved Dødsfald i fornemme Huse. Kirketugtens fulde Haandhævdelse, selv med Metoder som Gabestokken, laa ham alvorligt paa Sinde; men han var tillige en varm Forkæmper for Almuens kristelige Oplysning. Som Led heri ivrede han for Indførelse af Konfirmationen, der dog kun langsomt trængte igennem — først slvfølgelig i de kongelige Dele, men i Aarhundredets Slutning ogsaa i de gottorpske Dele, hvor den fik en dygtig litterær Talsmand i Provst *Arnkiel*, Aabenraa, som vel var ortodoks, men om denne Sag stod i Brevveksling med Spener. Som Tysker havde Klotz desværre slet ingen Sans for Modersmaalets Ret ved Gudstjenesten. Ikke engang det gængse Plat-tysk tilfredsstillede ham, nej Kirkesproget skulde være Højtysk, saa hvor det lod sig gøre, satte han ved Embedsbesættelser udtrykkelig dette som en Betingelse for de unge Teologer. I Virkeligheden var dog denne Overgang til det for Befolkningen uforstaaelige Højtysk en national Fordel, thi herved — og som Følge af de daarlige Skoleforhold — blev den almindelige sproglige Fortyskning udsat i næsten to Aarhundreder.

Klotz's hele Kampnatur gav sig navnlig Udslag i hans lidenskabelige teologiske Polemik. Inden for sine egne Præsters Kreds fik han meget Besvær med den unge Mystiker og Væk-

kelsesprædikant *Fr. Breckling* i Hanved, som han omsider fik afsat og landsforvist. Det havde naturligvis ikke gjort Klotz blidere stemt, at Breckling bebrejdede ham hans Flugt fra Flensborg under Svenskekrigen, der var saa meget mere beskæmmende, som han selv havde ægget Frederik III til Krig mod Sverige. Alligevel var Klotz højt anskrevet hos Kongen, hvis Enevoldslyster han skal have næret, (Absolutismens Tendens til Ensrettethed var jo nær beslægtet med Ortodoksiens Aand). Men ventede derfor, at Klotz skulde blive Ærkebiskop Svanes Eftermand, men han døde før Svane i 1668.

Til Klotz's nærmeste Efterfølgere hørte *Christian von Stöcken* († 1684). Foruden nogle Prædikener og Katekismusbehandlingar har han udgivet saavel egne Salmer som en Salmebog. Den var dog helt uden Værdi, men i Tidens Aand var der Orden i Sagerne. Salmebogens Rubrikker var saa komplette, at der saagar var en Salme at synge, naar der opstod Ildebrand! („Mein Gott, es ist dein Zorn entbrannt“).

Under *Josva Schwarz* († 1709), den mest stridbare og fanatiske af alle de ortodokse kongelige Superintendentter, gennemførtes ved de danske Gudstjenester i Nordslesvig den sejrende Enevældes kirkelige Reformer, det nye kongerigske Kirkeritual og Alterbogen, ligesom *Kingos* Salmebog fra 1699 kom i Brug i en Del Sogne. Hvor Kirkesproget var tysk, anvendte man en højtysk Alterbog, udarbejdet af den gottorpske Bibliotekar, *Adam Olearius*.

Hvad den almindelige Præstestand angaar, blev det vel i 1621 paabudt, at Studium ved Københavns Universitet var en Betingelse for at faa Kald i Sognene under Ribe og Odense Bispestole, men det store Flertal af Præsterne søgte desuden eller udelukkende til de tyske Universiteter. Skæbnesvangre Følger for Danskheden fik denne Tilknytning til tysk Aandsliv for Alvor, da den gottorpske Hertug 1665 oprettede Universitetet i Kiel og snart gjorde to Aars Studium der obligatorisk for de Studenter, der vilde søge Embede i det gottorpske Omraade.

1600tallet var det lærde Aarhundrede og satte som saadant først og fremmest sit Stempel paa Kirkens Tjenere. Derfor er mangen højtlærd Prædiken med sit Væld af uforstaaelige Citater og sit opstyltede Barokprog gaaet helt hen over Hovedet paa Hr. Menigmand, der længselsfuldt har skottet op til Timeglasset med det langsomt rindende Sand. I Husum skal Menigheden have lovet Præsten en fed Okse om Aaret, saafremt han vilde begrænse Prædikenen til én Time! Men jævnsides med de lærde Præster var der andre, som ikke veg tilbage fra en saa folkelig, ja plebejisk Drøjde i Udtryksmaaden, at det fremkaldte Klager. Naar man betænker Tidens Drikfældighed, kunde det heller ikke undgaas, at ogsaa Gejstligheden havde sine sorte Faar. „Det gaar an,“ sagde Spandet Præst, da de *bar* ham fra Kroen til Kirken. Som den Svirebroder han var, havde han faaet Tilhold om ikke at *gaa* lige fra Kroen til Kirken.

Af Sønderjyllands egne dansktalende Børn mindes man med særlig Glæde *Peder Wandal*. Som ung hørte han til den Kreds, der dannede sig om Samtidens selvstændigste danske Teolog, den inderligt fromme Rigsraad *Holger Rosenkrantz* til Rosenholm. Efter den store Tur rundt til Europas Universiteter søgte Wandal Tilknytning til Københavns Universitet, hvor et Professorat blev stillet ham i Udsigt, men 1628, da hans Fader, Sognepræsten i Magstrup, døde, fik han en Opfordring til at blive dennes Eftermand. Ud fra Følelsen af „skyldig og pligtig at være at tjene Gud og sine Fædres Land“ blev Peder Wandal da Landsbypræst i Magstrup i Stedet for Professor i København. Sine mangehaande Studier lagde han dog ikke paa Hylden af den Grund. Hele sin Præstegaard indrettede han til Studiebrug med Bibliotek, Observatorium, Naturaliekabinet o. s. v. Han begyndte ogsaa at skrive Bøger, selvom hans første Skridt paa Forfatterbanen nær var blevet skæbnesvangert baade for ham selv og Holger Rosenkrantz. Det indeholdt nemlig en uautentisk Fremstilling af Rosenkrantz's Lære og blev Udgangspunkt for Angreb mod denne for

Vranglære, ligesom det øjeblikkelig blev konfiskeret. Først en Snes Aar efter udkom Wandals Hovedværk, en folkelig Fortolkning eller snarere Omskrivning af Det Nye Testamente. Maalet, han havde sat sig med dette Arbejde, var følgende: „Efter som Guds Ord er udi det originalske Sprog og Tungemaal tung og ubekendt for ulærde, saa bør det derfor for de enfoldiges Skyld at forklares og udlægges, ikke med saadanne Ord, som er højprægtige og synderlig udstafferte, men med saadanne Ord, som er simple og kan af den simple Almue forstaaes.“ Og Wandal naaede sit Maal paa en saadan Maade, at hans Biograf kan skrive, at „hans Forfatterskab er det bedste og betydeligste Bidrag fra Sønderjylland til det danske Aandsliv i det 17. Aarhundrede, ja det er vel det eneste i sin Art, der nogensinde er skænket det danske Folk fra dette Land“. Svenskerne var slemme ved Peder Wandal. Flygtende maatte han forlade Magstrup Præstegaard i Vinteren 1657—58, efter at den allerede var blevet plyndret én Gang før under Torstenssons Indfald. Han døde i Haderslev 1659.

Ogsaa den noget ældre *Niels Hansen Heldvad* († 1634) tilhørte i snævrere Forstand den danske Kirkehistorie. Som Præst blev han sin Faders Eftermand i Fødesognet Hellevad. Hans Almanakker paa Dansk og Tysk med ledsagende astrologiske Spaadomme var helt i Pagt med den gængse Overtro og solgtes vel ikke mindst af den Grund i mere end 100.000 Eksemplarer. Slagfærdig og vittig udfoldede han i det hele en saa broget Skribentvirksomhed, at han ikke uden Føje er blevet kaldt sin Tids Føljetonist. Det langt værdifuldeste af Heldvads Forfatterskab er hans opbyggelige Skrifter, hvoraf navnlig hans Betragtninger over Davids Salmer blev meget udbredt. Som bitter Fjende af Calvinisterne kom Heldvad i Strid med Gottorphertugens Raadgiver v. Wowern. Da han læste om ham i Stjernerne og fortalte, hvad han havde læst, sørgede v. Wowern for at faa ham afskediget; men i Danmark

tog Christian IV sig af ham og gjorde ham til sin Hofastrolog.

Fjerde Christian holdt ogsaa sin Haand over Sønderjyllands Ole Vind, Sognepræsten i Svenstrup paa Als, *Karsten Lorentzen*. 1637 havde den karakterløse Hertug Frederik af Nordborg beordret de Svenstrup Bønder til at møde som Klappere ved en Jagt paa en Helligdag, men Præsten fritog dem herfor, da det var ulovligt. Saa kom Hertugen galopperende i fnyssende Raseri for at tugte den opsætsige Præst; men Hr. Karsten lod sig ikke skræmme; han greb Hertugen i hans lange Bukkeskæg, gav ham en Lussing og holdt en Tordentale for ham. Det kunde have kostet Præsten langt mere end hans Embede, hvis ikke Kongen havde antaget sig hans Sag og oven i Købet skaffede ham et bedre Kald i Odense.

Selv om Ortodoksien lagde sit stive Panzer over den egentlige Teologi, var Fromhedslivet paa ingen Maade saa tørt og livløst, som Ortodoksiens Kritikere har fremstillet det. Alene en Sammenligning mellem de ovenfor nævnte Gejstlige viser, hvor vidtspændende Kristenlivet kunde være selv i sin ensrettede Form. Aarhundredet selv med sine Naturkatastrofer og mange Krige, hvoraf jo flere direkte hjemsøgte Sønderjylland, manede ogsaa til Bod og Alvor, og ikke faa var de Mænd, som lyttede til dets Tale. Det gælder f. Eks. *Jens Dinesen Jersin*. Som Biskop i Ribe (1629—34) har han utvivlsomt haft Indflydelse paa adskillige vestslesvigske Præster, dels ved sin Tilskyndelse til Helliggørelse, dels ved sin Kamp mod den herskende Overtro, (i 1630erne brændtes Provstinden i Broager som Heks). Jersin var selv paavirket af Superintendenten i Celle, *Johann Arnd*, der sammensmeltede den middelalderlige Mystik og den samtidige katolske Opbyggelseslitteratur med Lutherdommen, hvorved hans Fromhed fik en forunderlig stærk Inderlighed og Varme. Hans „Wahres Christentum“ og „Paradiesgärtlein“ var ikke forbeholdt de lærde men naaede ogsaa ud til Lægfolk — i Sønderjylland særlig til den vaagne Bybefolkning. Ogsaa engelsk Andagtslitteratur gjorde

sig gældende. Til Sønderjylland kom den dog sjældent direkte, men blev formidlet af tyske Teologer, især Rostocker-teologen *Heinrich Müller*, der forenede det aktive engelske Præg med Arnds Kærlighedsmystik.

Med alt dette var Vejen banet for 1700tallets Pietisme, ja en egentlig Forløber for denne havde Sønderjylland i den førnævnte *Fr. Breckling*. Vel fik Klotz 1660 udvirket hans Landsforvisning, men ogsaa i sit nederlandske Eksil var han stadig en religiøs Autoritet for mange af sine Landsmænd. Det var Breckling, som i 1664 ordinerede „den evangeliske Missions Profet“, Østrigeren Friherre Justitianus von Weltz.

En aaben Breche i den ortodokse Mur var ogsaa hugget saa tidligt som i 1621. Den tolerante Gottorper, Hertug *Frederik III*, grundlagde da Byen Frederiksstad ved Ejderen i Haab om at lede en Del af Verdenshandelen ind over Sønderjylland, hvilket imidlertid slog helt fejl; men for at drage kapitalstærke Udlændinge, navnlig Nederlændere, til Byen, blev den et Fristed for nær sagt alle Konfessioner. Tolerancen udstraktes dog ikke til en vis gendøbersk Sekt, hvis betydeligste Medlem, den sværmerisk religiøse Digterinde *Anna Ovena Hoyers*, 1632 drog i frivillig Landflygtighed til Sverige. At de kongelige ortodokse Superintendentener saa med megen Mistillid hen til det hertugelige „Kættersyl“, var kun, hvad man kunde vente.

Et Par Linjer maa vi ogsaa ofre paa den hysteriske katolske Sværmeriske og Mystiker *Antoinette Bourignon* fra Lille i Frankrig, der opholdt sig i Sønderjylland i 1670erne. Paa Øen Nordstrand, hvor Katolikkerne havde sikret sig endnu et Fristed, vilde hun grundlægge en Koloni for „den evangeliske Aands Børn“, iblandt hvilke Aposteltidens Aand helt skulde raade. Selve Nordstrand kom Bourignon dog aldrig til at se; hun blev i Husum og andre Steder, og da den gottorpske Del af Slesvig blev besat af Danskerne under den skaanske Krig, maatte hun til sidst drage til Hamborg for aldrig mere at vende tilbage. Et vist Røre havde hun imidlertid vakt, og hendes

Drøm om Aposteltidens Tilbagevenden og hendes Uvilje mod alt ydre Kirkevæsen sikrede hende i en Aarrække et godt Minde hos mystisk anlagte Sønderjyder.

Inden vi forlader 1600tallet, aflægger vi ligesom ved de foregaaende Perioder et lille Besøg i de sønderjydske Kirker. Talrige Nyheder møder os her, saa sandt som Renæssancens Billedskærere stadig har haft nok at gøre med at forsyne Kirkerne med Inventar. De største Mestre var Mænd som *Hans Dreyer* i Haderslev og *Hans Gudewerdt den Ældre* i Eckernførde. Ogsaa den nye Kunststil, Barokken, fik sine Repræsentanter, frem for alle *Hans Gudewerdt den Yngre*. Desuden har Malerne med Rembrandtelevnen *Jürgen Owens* i Spidsen haft store Opgaver baade med Hensyn til Altertavler og Epitafier. Særlig i Tønder Kirke kan man faa et stærkt Indtryk af Renæssancens og Barokkens rige Farveglæde. Af Barokkens kirkelige Bygningsværker maa navnlig det overdaadige Kapel i Ahlefeldternes Graasten Slot (ca. 1700) fremhæves. Det er en Efterligning af de brabantiske Jesuitterkirker.

VÆKKELSE OG OPLYSNING

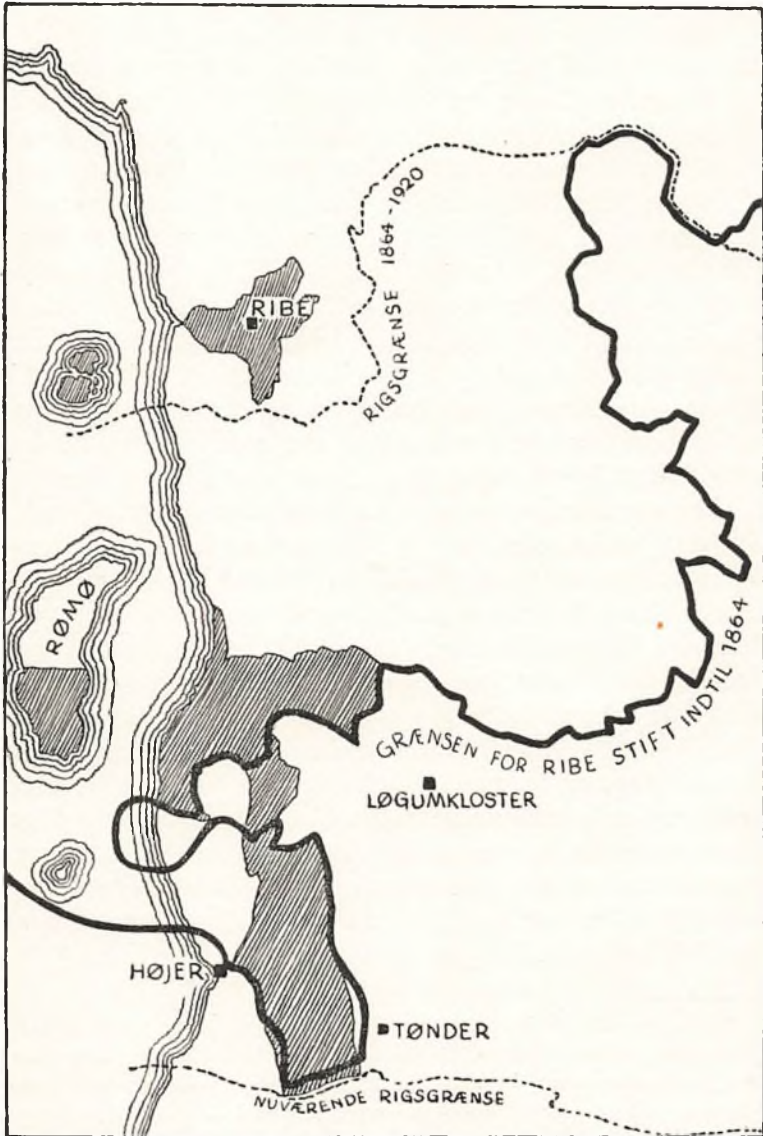
Kapitel 1.

Pietismen.

Endnu en Gang — og ikke den sidste — bliver det nødvendigt indledningsvis at berøre Sønderjyllands omskiftelige statspolitiske Historie.

De første Gottorpere stod i et forholdsvis godt Forhold til deres kongelige Herrer og Medhertuger, men Danmarks ulykkelige Skæbne under Wallensteins, Torstenssons og Karl Gustavs Indfald i Jylland satte Forbindelsen mellem de to Fyrstehuse paa saa haard en Prøve, at det endte med et aabent Brud. I den store nordiske Krig stillede Gottorp sig rænkefuldt paa Sveriges Side mod Danmark, men til Slut lykkedes det Kong *Frederik IV* at samle hele Sønderjylland under sit Scepter. Det var i 1721, at den gottorpske Part af Hertugdømmet Slesvig indlemmedes i den danske Krone, hvor man mente, at ogsaa den kongelige Part var. Desværre for os affattedes Aktstykkerne saa uklart, at man senere fra tysk Side kunde paastaa, at der i 1721 ikke blev foretaget nogen Ændring i Sønderjyllands statsretslige Stilling.

Ogsaa for den kirkelige Inddeling af Sønderjylland fik Inkorporationen Betydning, thi den gottorpske Del af Slesvig Stift blev nu lagt ind under den kongelige Generalsuperintendent. Stiftet var hermed igen en samlet Helhed under ét kirkeligt Overhoved. Mod Nordvest var dets Grænser — i Forhold til Middelalderen — udvidet med en Del Sogne, der tidligere hørte under Ribe, deriblandt Løgumkloster.

Grænsen mellem Ribe og Slesvig Stifter indtil 1864. Det skraverede er de kongerigske Enklaver. (Kortskitse paa Grundlag af Trap: Danmark).

Endnu i 1721 havde man haft Mulighed for nationalt at tilbagevinde saa godt som alt, hvad der var mistet siden Erik af Pommerns Dage; men Muligheden blev ikke udnyttet. Sønderjylland vedblev sammen med Holsten at sortere under Kongens tyske Kancelli med de tysktalende Embedsmænd.

Enkelte Tilløb blev der dog gjort til en Tilbagevenden til Modersmaalets Ret. Under *Christian VI* var der saaledes visse Bestræbelser for at indføre dansk Kirke- og Skolesprog i Sydslesvig, hvor der var dansk Talesprog. Den pietistiske Konge forstod instinktivt, at kun paa Modersmaalet var det muligt at forkynde Evangeliet saadan, at det gik Mennesker til Hjerter; men næsten alle de Embedsmænd, der blev raadspurgt, raadede fra, og saa blev man ved det gamle og vendte det døde Øre til Befolkningens Klage over de tysktalende Præster.

Klagerne kunde ellers være baade kraftige og rørende nok. Da den lyksborgske Hertug i 1735 forordnede tysk Prædiken hver tredje Søndag i sine Besiddelser i Sundeved, indsendte Grev Reventlow-Sandbjergs Undersaatter i Sottrup følgende Klage: „Naadigste Herre! Vi og vore Børn er opfødte udi det danske Sprog og er det bedst bekendt og forstaar lidet eller intet af det tyske og gaar til Kirke saa at høre Guds Ord til vores Saligheds Forfremmelse; skal os nu herefter en ganske uvant og en ganske ubekendt Tale prædikes, er intet andet end at ganske afvise os fra Guds Hus og hans hellige Ord og er at frygte, dersom ikke dette i Tide bliver forhindret, herefter mere kunde os paabyrdet blive.“ Men der var som sagt ingen, der rettede sig efter, hvad Befolkningen ønskede, og 1740 billigede Kongen den lyksborgske Forordning.*)

---

*) I 1747 vidnede Beboerne fra Hyrup i Angel, at deres indvandrede tyske Præst, *Christoph Fischer*, havde tordnet til dem: „Har jeg ikke villet lære Jer Djævlepak og Helvedsbrande Tysk? Men hvad hjælper det? Dette Djævlepak bliver ved sit taabelige danske Sprog! . . . Det var bedre at være en So iblandt Tyrker end Sjælehyrde for saadanne Kristne“. Episoden, der kom for Retten, endte ganske vist med Fischers Afsættelse i 1750; men da havde den danske Regering tolereret hans Fortyskningsarbejde i samfulde tyve Aar!

Det eneste Lyspunkt var, at Regeringen fra 1743 gjorde sig Anstrengelser for at drage den studerende Ungdom til Københavns Universitet. Det lykkedes virkelig til en vis Grad. I 1743 havde af 189 slesvigske Præster kun 30 studeret i København. I 1768 var dette Tal steget til 71, men den resterende Hovedpart havde stadig faaet sin Uddannelse i Tyskland, især i Jena.

Trods alt, hvad man kan indvende, saa var det ud fra et dansk Synspunkt noget uhyre glædeligt, der fandt Sted i 1721, og gaar vi fra det national- og statspolitiske Omraade tilbage til vort egentlige Emne, det kirkelige Liv, saa er det samtidige Billede af dette af mindst lige saa glædelig en Karakter.

Reformatorerne havde været helt rodfæstede i den gamle kristne Enhedskultur, hvor Spørgsmaalet om Guds Tilværelse og Kristendommens Sandhed ikke var noget Problem, men i Løbet af 1600tallet meldte den fra Renæssancen udgaaede Verdsliggørelse af Menneske- og Kulturlivet sig med stadig stigende Styrke. Den ortodokse Teologi kunde med al sin Intellektualisme, Stridssyge og Stivnen i ydre Former ikke dæmme op mod den faretruende Sækularisering, og nogen egentlig Løsning af Problemet formaaede Kirken vel ikke at give, men dens Svar i Praksis blev paa luthersk Grund Pietismen (af *pietas* >: Fromhed).

Ligesom Reformationen kom Pietismen Syd fra. Dens Lærefædre er Tyskerne *Spener* († 1706) og *Francke* († 1727). Den er en udpræget Vækkelseskristendom: Man bliver kun Kristen gennem en Bodskamp under Angst og en Omvendelse, der er saa tydelig, at man kan sige Stedet og Timen for den. I bevidst Modsætning til den ortodokse Dogmatik hævdes det med andre Ord, at Genfødelse sker ikke ved Daaben men gennem Omvendelsen. Paa samme Maade bliver Retfærdiggørelsen stillet i Skyggen af Helliggørelsen, thi Omvendelsens Virkelighed skal lægge sig for Dagen i et helligt Liv, hvor man afholder sig fra al verdslig Omgang og verdslige For-

nøjelser. Her er saaledes Tale om, hvad man betegner som Subjektivisme eller Personlighedsreligion. Troens Vished bygges ikke paa det objektivt givne, Skriftens Ord, Sakramenterne og Kirkelæren, men paa personlig Erfaring og personlig Oplevelse. Det kunde føre og førte ogsaa sine Steder ind i Sværmeriet, men som Hovedregel betød det ingenlunde, at man tilsidesatte hverken Sakramenterne eller Guds Ord. Tværtimod var det først Pietismen, der gjorde Biblen til Folkebogen. Pietisterne kunde nemlig ikke nøjes med de officielle Søndagsgudstjenester men samlede de vakte i smaa Kredse i Hjemmene (Konventikler) til regelmæssig Bibel-læsning. Som oftest var det Præsterne, der selv gik i Spidsen, men alligevel blev det Pietismens store Fortjeneste at gøre Alvor af Luthers Kongstanke om det almindelige Præstedømme og fastslaa, at Kirken ikke er Teologernes men Lægfolkets Kirke. Til Gengæld var Kirkebegrebet meget snævert, idet den sande Kirke identificeredes med de smaa Samfund af vakte. Alle, der stod udenfor disse, betragtedes som hørende til Vantroens kompakte Majoritet. Ikke desto mindre blev Pietismen en virkelig folkelig Bevægelse, saa er der end meget at laste, er der dog mere at glædes over.

I det foregaaende Kapitel har vi allerede mødt Baggrunden for Pietismen i Sønderjylland, men navnlig efter Aarhundredskiftet vandt den i sin egentlige Form mere og mere Terræn. Det nyttede ikke det mindste, at den ortodokse Kamphane Josva Schwartz udslyngede det ene Stridsskrift efter det andet mod den, — selv paa sit Dødsleje dikterede han et saadant —, ej heller lod den sig standse ved Regeringsforbud mod pietistiske Bøger eller Ansættelse af Teologer, der havde studeret ved tyske pietistiske Universiteter. Som ved Reformationen blev Sønderjylland lige tværtimod, ved Siden af København, den vigtigste Indfaldsport til Danmark for den nye Vækkelse.

I Modsætning til Hovedstaden, hvor det aandelige Røre til at begynde med førte til adskillige usunde sværmeriske

Udskejelser, fik Pietismen i Sønderjylland en udpræget kirkelig Karakter, idet Hovedlederne var eller blev Præster.

En Undtagelse var dog den første af *O. L. Strandiger* vakte Bevægelse. Det var i 1698, at Strandiger blev fri Aftensangspræst i sin Fødeby Flensborg. Ved sin radikalt pietistiske Forkyndelse kom han næsten omgaaende i Strid med det ortodokse Præsteskab. 1704—05 opholdt han sig i København for at faa sin Sag paadømt, men samtidig kom han til at spille en betydelig Rolle for de første gudelige Forsamlinger der. Da han ikke vilde tage Afstand fra Sværmeriet, vendte han med uforrettet Sag tilbage til Flensborg. Her angreb han nu aabenlyst Barne-daaben med det Resultat, at han blev indstævnet for Konsistoriet. 1708 udgav han en „Bekendelse“ og sluttede sig derpaa til Mennoniternes gendøberske Sekt i Ejdersted. Da han igen optraadte i Flensborg, blev han ved kgl. Reskript (1716) forvist fra Landet som Kætter og truet med Bremerholm, hvis han vendte tilbage. I sine sidste Aar maatte han følgelig flakke om forskellige Steder, indtil han 1724 døde i Nærheden af Hamborg. Strandigers Gerning i Flensborg havde alligevel ikke været uden Frugt, thi en Kendsgerning er det, at Pietismen inden længe slog Rod i Byens fra gammel Tid religiøst bevægede Borgerskab.

Af Købstæderne blev Tønder noget senere Pietismens andet store Arnested i Sønderjylland. Midtpunktet for Vækkelsen var *Johann Hermann Schrader*, der sad her som Førstepræst og Provst fra 1728 til sin Død i 1737. I sin „Menoza“ fortæller Erik Pontoppidan: „Den navnkundige Provst Schrader hørte jeg straks prædike, og det med saadan Fyndighed, at jeg ikke har hørt ret mange hans Lige. Efter Aftensang indfandt jeg mig med andre i den Bedetime, som han holdt i sit Hus, da han med idelig Tilegnelse igennemgik en af Davids Salmer og talte derover til største Opbyggelse.“ Schraders største kirkelige Bedrift var dog Udgivelsen af den omfangsrige tyske „Tøndersalmebog“, hvori der findes 23 Numre af ham selv, („Vor Tro er den Forvisning paa“ og „Jesus han

er Syndres Ven"). Den tønderiske Salmebog kom til at udgøre det vigtigste Grundlag for Sønderjyllands officielle tyske Salmebog fra 1752. Selv var Schrader født i Hamborg, men da han engang blev spurgt, om Folk i Tønder var danske eller tyske, svarede han, at de forhen var tyske, d. v. s. her-tugeligt sindede, men nu blev de mere og mere danske, hvad han ikke var ked af.

Nogle Aar før Schraders Tøndertid var den pietistiske Vækkelse naaet ud til Landsognene, og her er det værd at notere sig, at det navnlig blev Tilfældet i det nu adelsfattige Nord- og Mellemslesvig, hvor Bønderne i Løbet af det fore-gaaende Aarhundrede havde kunnet sikre sig den fuldt per-sonlige Frihed, saa de endog kunde gaa i Gang med store Udskiftningsreformer. En særlig frugtbar Jordbund fandt Pie-tismen i Vestslesvig og Ribeegnen.

1718 vendte den unge *Enevold Ewald* hjem fra Studier i Jena og Halle til sin Fader i Højst Præstegaard og begyndte straks at arbejde efter Pietismens Metoder. Da nogle orto-dokse Præster klagede over ham til Provsten, fremsendte Faderen en Indberetning om sin Søns Virksomhed. Den staar som en levende Illustration til baade Ewalds og andre unge Pietisters Fremgangsmaade og skal derfor gengives her: „Jeg maa berette, at min Søn, da han for nylig var kommet hjem, kort derefter en Søndag Eftermiddag gik ned til min Fru Svigermoder og hendes Jomfru Datter og holdt nogen Sam-tale med dem om Guds Ord. De syntes saa godt om det, at de bad ham komme hver Søndag. Min Kæreste (Hustru) og vore Børn gik med. De begyndte med en Sang, derefter for-klarede han et Bibelord i et Kvarters Tid og sluttede med Bøn og Sang. Da nogle i Naboskabet hørte det og følte en Tilskyndelse til at fejre Sabbaten bedre end de havde gjort hidindtil, kom de af sig selv ogsaa til Stede. Da de ikke havde Plads mere i Hjemmet, ønskede de at udøve deres Forehavende i Kirken, hvilket jeg ikke mente at kunne afslaa. Man gør ikke andet end synger en aandrig Sang, derpaa

Det Indre af Kristkirken i Tønder. I Midten Prædikestolen fra 1586; i Baggrunden det statelige Orgelhus fra 1620 og 1685.

Stefan Klotz.

Det Indre af Graasten Slotskapel. Det hele Kapellet omløbende Galleri bæres af korintiske Søjler. Tilsvarende mindre Søjler bærer det med Stukrelieffer prydede Loft. Den pompøse Altertavle har i Hovedfeltet Maleri af Kvinderne med Kristi Lig efter van Dyck.

forklarer han dem noget af Katekismen og moraliserer kortelig derover staaende i Skriftestolen. Efter en kort Bøn og Sang gaar de igen fra hverandre." Mødernes Henlæggelse til Kirken blev forbudt, men ellers formaaede den gamle Tids Præster ikke at standse det aandelige Røre, som Ewald vakte; det bredte sig i Stedet til Omegnens Sogne. 1727 blev Ewald Lærer og Præst ved det nyoprettede Vajsenhus i København, og hermed glider han ud af vor Synskreds, skønt han hurtigt blev en af Forgrundsfignerne i Hovedstadens pietistiske Kredse. Hans Søn er Danmarks store Lyriker, Johannes Ewald.

Samtidig med Enevold Ewald virkede hans to jævnaldrende Aandsfæller, Præstesønnerne *Søren* og *Peder Wedel* i deres Fødeby Døstrup. Ogsaa de holdt gudelige Forsamlinger, og Mindet om deres stærke Vidnesbyrd bevaredes længe paa Egnen. Søren Wedel blev efter Faderen Sognepræst i Døstrup, hvor han udrettede meget til „mange Sjæles Opbygelse og Frelse“, medens Broderen afgik til Kongeriget, hvor han døde som Slotspræst paa Frederiksborg.

Ogsaa Præstesønnen fra Hygum, *Peder Jakobsen Hygom*, var ivrig Pietist. 1718 blev han Kapellan i Lintrup og 1732 i sit Hjem sogn, og begge Steder blev han Leder af en stærk Vækkelse. Der lød i den Anledning Klager over ham, men under Christian VI's Regering betød saadanne, — som vi senere skal se — langt snarere en anbefaling. Han naaede da ogsaa til sidst at blive Biskop i Aarhus. I Salmebogen finder vi ham som Oversætter til „Jesus din søde Forening at smage“. Det var den, der i 1796 førte til Nordmanden Hans Nielsen Hauges kristelige Gennembrud.

Sidst men ikke mindst nævner vi fra Vestslesvig — helt ude fra Marsken med de mange Fuglesving og Blomsterne i Enge men ogsaa med tætte Taagebanker og uhyggelige Stormfloder — „det rare (sjældne) Kløverblad fra Randrup“, de tre Præstesønner Brorson.

Ældst var *Nicolaj Brorson*, der 1716 blev Præst i Bedsted,

hvor han snart gik i Gang med nidkært at prædike Vækkelse og samle Menigheden til særlige Bedetimer i Kirken. Hans Provst var en bitter Fjende af Pietismen og klagede til sidst til Christian VI over ham. Nicolaj Brorson blev derfor stævnet til Koldinghus for at prædike for Kongen, men han talte „til Majestætens særdeles Fornøjelse“, saa Udfaldet af Provstens Klage blev, at Kongen udnævnte Brorson til Slotspræst ved Frederiksborg, og ogsaa for de to andre Brødres Fremtid blev denne Forbindelse med Kongehuset af afgørende Betydning. Nicolaj Brorson endte sit Liv som Sognepræst ved Nicolaj Kirke i København. Han har skænket os den dybsindige og liturgisk kraftige Salme, „Amen, Jesus han skal raade“.

Den mellemste i Rækken var *Broder Brorson*, som 1722 fik Kaldet som Sognepræst i Mjolden, Nabosognet til Randerup. Ogsaa han blev hentet til Koldinghus for at prædike for Christian VI, hvorefter han forfremmedes til Aalborg Bispestol.

Den yngste men betydeligste af Kløverbladet var *Hans Adolf Brorson* (1694—1764). Ligesom sine Brødre dimitteredes han fra Ribe Latinskole og studerede ved Københavns Universitet; men Studietiden trak længe ud for ham. Uden Eksamen vendte han hjem og tilbragte en Tid hos sin Familie, indtil han 1717 tog en Huslærerplads i Løgumkloster. Adskillige Udslag af Pietisme maa Brorson have mødt allerede i Hovedstaden, men Pietismen selv mødte han først for Alvor i det aandelige Foraar, som i disse Aar satte sit Præg paa hans Hjemstavn. Hvad der skete med ham, fortæller han selv: „Ved den Tid begyndte han at faa mere Indsigt i den sande Kristendoms Beskaffenhed, under adskillige Fristelser, i uophørlige Bønner og aandelige Betragtninger at smage Evangelii Sødhed og paa saadan Maade desto glædeligere at fortsætte sit Studium Theologicum“.

1721 tog Brorson sin Eksamen i København for næsten omgaaende at blive kaldet til Familieembedet i Randerup,

hvor hans Forkyndelse fremkaldte „en køn Opvækkelse“ blandt hans Bysbørn.

1729 blev han forflyttet til Tønder til det ret beskedne Embede som „dansk og tredje Præst“. Embedet var nyoprettet, og den kaldede var forpligtet til ogsaa at betjene Landsognet Emmerske, hvor der paa Provst Schraders Initiativ var opført et „Bedehus“.

Forholdet mellem Brorson og Schrader var det bedst mulige. Der er næppe heller nogen Tvivl om, at Fremkomsten af dennes Tøndersalmebog har virket inspirerende paa Brorson. I alt Fald var det Aaret efter — henimod Jul 1732 —, at han skænkede sin Menighed den herligste Julegave, som tænkes kan, et lille Hæfte med Titlen „Nogle Julesalmer, Gud til Ære og kristne Sjæle, især sin elskelige Menighed til Opmuntring til den forestaaende glædelige Julefest, enfoldig og i Hast sammenskrevne“.

Det var Brorsons første Greb i Davidsharpen. Og hvilken Klang de havde! Blandt Hæftets ti Numre finder vi de tre Perler, „I denne søde Juletid“, „Den yndigste Rose“ og „Her komme dine arme smaa“.

Misforholdet med de tyske Salmer ved de danske Guds-tjenester i Tønder har næppe, som man tidligere formodede, været medvirkende til Fremkomsten af Brorsons danske Julesalmer. De var nemlig slet ikke bestemte til Brug i Kirken, men Formaalet var, „at Salmerne kan klinge I hver Mands Hus og Bo“ for der at sætte en Stopper for de verdslige Julestuer, som Pietisterne ikke yndede. Selv om der saaledes ikke ligger nogen som helst national Brod i Brorsons Salmedigtning, er det alligevel en Lykke for os, at den blev dansk, thi herved kom han til at hævde sit Modersmaals Adel, som ingen anden Sønderjyde har gjort det hverken før eller siden. Rigtigt er det endvidere fremhævet, at ikke mindst paa Grund af Brorsons Salmedigtning fik vi ikke en tysk Pietisme omplantet til dansk, men det blev i langt højere Grad noget sær-

egent i den danske Folkeand, som ved Mødet med det nye Syd fra udfoldede sig i hans Digtning.

Brorsons først Greb i Harpen blev ikke de eneste. Der kom i hurtig Følge i de nærmeste Aar en hel Række af nye Salmehæfter, og et Par Aar efter at Brorson havde ombyttet Præsteembedet i Tønder med Stiftsprovstiet i Ribe, samlede han dem i Bogen „Troens rare Klenodie“ (1739). Titlen indeholder den smukke Tanke, at Troen er et sjældent Klenodie, hvis Glans skal funkke gennem Salmerne. Embedet som Stiftsprovst og fra 1741 som Biskop over Ribe Stift lagde dog nu i en Aarrække et saadant Beslag paa Brorsons Kræfter, at der ikke blev Tid til Salmedigtning i samme Grad som før, men efter hans Død udkom hans sidste Salmer som hans „Svanesang“.

Som Digter er Brorson naturligvis ikke uden Paavirkning af sin Samtids litterære Stilkunst. Der findes hos ham „hele sødt ringlende Klokkespil af Rokokorim“, er der blevet sagt; men han kan ogsaa være udpræget folkelig i sin Kunst, („Goliath drog fra Gath“). Let og fuldtonende glider Sproget i hans Vers. Derfor var han en mesterlig Oversætter. En meget stor Del af hans Salmer er da ogsaa Oversættelser af Paul Gerhardts, Schraders og andre tyske Salmisters Værker; men der er altid mere Tale om en Gendigtning end en Oversættelse. For den almindelige Bevidsthed staar de derfor alle med fuld Ret som „Brorsons Salmer“.

Hvad Brorson selv tilsigtede med sine Salmer, var ikke at skabe litterære Kunstværker, men at fremkalde Vækkelse i Menigheden. Derfor lyder der et stærkt Omvendelsesraab, et klart Enten-Eller, som Grundtone for al hans Sang. Medens den ældre lutherske Salmedigtning paa overvejende objektiv Vis skildrer Guds Gerning til vor Frelse, saa er Brorsons Salmer udpræget personlige, subjektive, ved deres Skildring af Troslivets Tilstande, af det enkelte Menneskes aandelige Kampe, Nederlag og Sejre; men naturligvis forsummer heller ikke han den rene Evangelieforkyndelse. Ved

Siden heraf gaar der en brændende Jesuskærlighed gennem hans Salmer, ofte inspireret af „Højsangen“s Bryllupsbiller, derfor ogsaa til Tider gaaende ud over den rette Grænse. Navnlig i hans sidste Salmer kommer desuden Himmellængselen stærkt frem. Paradis er for Brorson det visseste og virkeligste af alt. Det er, som om han alt selv har været der og klart skuet al den guddommelige Herlighed.

At nævne enkelte Eksempler paa Brorsons Salmer vil her føre for vidt. De er ogsaa kendte nok i Forvejen, saa afsluttende skal det derfor blot siges, at bortset fra dem, der med Rette er udeladt af Salmebogen, er Brorsons Salmer den sønderjydske Kirkes største og rigeste Gave til det danske Kirkefolk.

Embedet som Biskop skaffede Brorson mange Bryderier, der lagde sig tungt over hans følsomme Sind, som i Forvejen var deprimeret ved dybe personlige Sorger. Hans Iver efter at gennemføre Pietismens Arbejdsmetoder maatte jo fremkalde Modstand fra ortodoks Side. Kendt er især hans Sammenstød med den lærde Niels Tøxen i Veerst og Bække, der blev tvunget til at fratræde sit Embede. At Tørninglen i retslig Henseende hørte under Haderslev Amt, gav ogsaa Anledning til, at Amtmanden der Gang paa Gang forsøgte at gøre Indgreb i Biskoppens Rettigheder. Maaske netop af den Grund var Brorson særlig flittig til at holde Visitats i den sønderjydske Del af sit Stift. Her havde han desuden Lejlighed til at træffe sine gamle Venner fra Ungdommens og den første Manddoms Dage. Hans endnu bevarede Visitatsindberetninger er derfor en hel kirkelig Geografi over disse Egne, baade med Hensyn til Vækkelsens Opstaaen, Udbredelse og — delvise Ophør.

Over det store Navn fra den sønderjydske Vesteregn maa vi ikke glemme Østkysten. I Rinkenæs prædikede omkring 1730 *F. C. Bruhn* med den nyomvendtes Varme og Iver til klar Afgørelse for eller imod Kristus. Mange fra Nabo-sognene strømmede til, men den af Bruhn fremkaldte Væk-

kelse var ikke af saa kirkelig rodfæstet en Art som den, vi mødte Vest paa. Da midt i 30'erne nogle forviste svenske Separatister med to Skibe lagde ind ved Aarøsund Færggaard, tog Bruhn sig af dem, og flere af de vakte sluttede sig helt til dem. Af disse og andre Grunde blev Bruhn forflyttet til Humtrup.

Kommer vi ud paa Als træffer vi endog en Pietist, som paa sin Vis kom til at betyde lige saa meget som Brorson. Det er *Erik Pontoppidan*. Han var Rigsdansker, født i Aarhus 1698, og havde efter teol. Attestats rejst udenlands som Hovmester for en ung Adelsmand. Fra sine unge Aar var han religiøst vaagen, og da han var af en noget tungsindig, inderlighedspræget Natur, var han næsten forudbestemt til at blive grebet af den pietistiske Vækkelse. Dens Konventikelbevægelse stod han dog alle Dage fremmed overfor, og ogsaa paa andre Omraader var han noget af en Overgangsskikkelse. I 1723 blev han Diakon i Nordborg, og ret længe havde han ikke været der, førend han fik Vanskeligheder med sin ortodokse Provst, der til sidst som Betingelse for Forlig forlangte, at han skulde tiltræde Konkordieformlen. Pontoppidan fremstillede sin Sag for Offentligheden i flere Skrifter, hvoraf det ene paa Grund af sine hvasse Beskyldninger vakte den voldsomste Opsigt. Pontoppidan, der alt imens var forflyttet som Sognepræst til Havnbjerg, maatte give Provsten en Undskyldning og erkendte vel ogsaa selv, at han var gaaet for vidt. I Havnbjerg skrev han endnu et Par Bøger, hvormed han indledte sit følgende og for en Pietist meget vidtspændende Forfatterskab.

1734 forlod Pontoppidan Als. Vejen til ansvarsfulde Poster som henholdsvis Hofprædikant, Biskop i Bergen og Universitetskansler stod ham aaben. Hans Indsats her kommer vi straks til at berøre. Dog vil vi med det samme minde om, at Pontoppidan aldrig glemte Sønderjylland. Særlig fortjenstfuld var hans Aktion til Fordel for Modersmaalets Odelsret. Han havde erfaret, at Kirkesproget var tysk mangfoldige

Steder, hvor Folkesproget var rent dansk, og havde forstaaet, i hvilken Grad dette maatte være til Skade for Tilegnelsen af Evangeliets Sandhed. Dette og egentlige sproghistoriske Studier gjorde han Rede for i en velskreven Afhandling i det københavnske Videnskabernes Selskabs Skrifter. Maaske var det ogsaa Pontoppidan, der foranledigede Christian VI til at foretage den førnævnte Undersøgelse af Forholdet mellem Kirkesprog og Folkesprog. At den ikke førte til noget, viser, at Pontoppidan paa dette vigtige Omraade havde været langt forud for sin Tid.

Som man vil huske, maatte Pietismen i Aarhundredets Begyndelse kæmpe sig frem gennem megen Modstand bl. a. i Form af Regeringsforordninger, og Ortodoksiens Tilhængere blev heller aldrig trætte af at bekæmpe den som Vranglære. Ikke desto mindre naaede, — som vi har set —, næsten alle de ovenfor nævnte pietistiske Præster frem til at beklæde Kirkens vigtigste Embeder. Sagen var nemlig den, at allerede *Frederik IV* paa mange Maader begyndte at begunstige Pietismen, og med hans Søn *Christian VI* kom der oven i Købet 1730 en overbevist Pietist paa Danmarks Trone. Det var særlig Kongens tyske Fætter, *Grev Stolberg-Wernigerode*, som her fik afgørende Indflydelse paa ham. Snart tog Kongen aabent Parti imod de Ortodokse og for Pietisterne. Men Vækkelsen skulde finde Sted inden for Kirkens gamle Rammer. Derfor havde Christian VI Brug for de sønderjydske Pietister, der jo gennemgaaende var Repræsentanter for en udpræget statskirkelig Pietisme. Ogsaa Kongens to nærmeste kirkelige Raadgivere var Sønderjyder, den kgl. Historiograf *Andreas Hojer* og Hofpræsten *Bluhme*. Ved Hjælp af Reformer af forskellig Slags tilsigtede man at skabe et vakt Kristenliv inden for Statskirkens fast afstukne Grænser.

Mest kendt er Konfirmationen, der indførtes 1736. I Sønderjylland fik Forordningen herom imidlertid ikke nær den samme Betydning som i Kongeriget, thi hernede havde jo

allerede flere af Ortodoksiens Talsmænd med Stephan Klotz og Provst Arnkiel i Spidsen arbejdet for den; men fuldt gennemført blev den først nu. Til Hjælp ved Konfirmationsforberedelsen skrev Pontoppidan 1737 en Katekismusforklaring med det meget sigende Navn „Sandhed til Gudfrygtighed“. En tysk Udgave besørgedes to Aar efter, og senere kom et kortere Udtog i begge Sprog. Men for at lære den, — og de „salighedsbetingende Kundskaber“ skulde læres —, maatte Børnene kunne læse. Derfor kom Pietisterne, ikke af kulturelle men af religiøse Grunde, til at indlægge sig store Fortjenester ved at fremme Almueundervisningen.

Af vidtrækkende Betydning for Sønderjyllands danske Kirkeliv var den Salmebog, som ligeledes Pontoppidan udgav i 1740. Den optog alle Salmerne i „Kingos Salmebog“ og føjede hertil Pietismens nye Salmesang, fremfor alt 87 af Brorsons Salmer. Egentlig var den beregnet for hele Landet, men i Kongeriget formaaede den uden for de kongelige Slotskirker ikke at slaa Kingos af Marken; i Sønderjylland derimod, hvor denne ikke var almindelig indført, blev Pontoppidans gennem samfulde 150 Aar den almindelige danske Kirkesalmebog. Endnu i vor Tid træffer man gamle Sønderjyder, for hvem Pontoppidans Salmebog er Salmebogen. Paa den Maade blev de brorsonske Salmer bevaret i levende Brug, da i Rationalismens Dage Professoren i Æstetik ved Københavns Universitet, K. L. Rahbek, ikke kendte „Troens rare Klenodie“.

Det bør tilføjes, at den tysk paavirkede Varnæs-Salmebog, som Sognepræsten i Varnæs, *B. C. Giødesen* (Ægidius) havde udgivet 1717, var blevet taget i Anvendelse som Kirkesalmebog i flere sønderjydske Menigheder, og enkelte Steder blev den benyttet som saadan lige til Midten af 1800tallet.

Af de kongelige pietistiske Forordninger var flere af mindre tiltalende Art. Det gælder f. Eks. Konventikelplakaten af 1741. Den var paa ingen Maade rettet mod Princippet i de gudelige Forsamlinger, men den forordnede i Statskirke-

pietismens Aand, at disse altid skulde anmeldes til Præsten i Forvejen, og var der flere end nogle ganske faa Deltagere, maatte Mødet kun holdes, saafremt Præsten var til Stede. Direkte tilsigtede Forordningen at ramme ikke blot det sekteriske Sværmeri men ogsaa Herrnhutismen, d. v. s. den særlige Form for Pietisme, der havde sit Udspring i Herrnhut i Sachsen, og hvis Leder var Grev *Zinzendorf*. Christian VI havde ellers selv en Tid staaet sympatisk over for dette Udslag af Vækkelsen og personlig forhandlet med *Zinzendorf* under dennes Ophold i København 1731, men efter sin Tilslutning til den statskirkelige Pietisme havde han end ikke villet modtage *Zinzendorf* under dennes andet Besøg 1735. Og da man ikke fandt Konventikelplakaten streng nok, fastslog man i 1744 paa drastisk Vis, at ingen Teologer, som havde været i de tyske Brødre-menigheder, kunde faa Embede herhjemme, og at de, der rejste ud, maatte regne med, at deres Ejendom var forbrudt.

Men det aandelige Liv er nu engang ikke særlig villigt til at rette sig efter, hvordan Vinden blæser i de høje Sale. Paa Trods af alle strenge Forbud dannede der sig levende herrnhutiske Kredse rundt om i Landet. Et af Hovedcenterne var Stepping og Frørup Sogne i Tyrstrup Herred.

Claus Schumacher, der i 1724 efterfulgte sin Fader som Præst her, havde studeret hos Pietisterne i Jena, men i sine sidste Aar traadte han i nær Forbindelse med Brødre-menighedens Mænd og modtog dem gæstfrit i sit Hjem. Om hans Præstegerning fortæller en gammel Beretning: „Guds Aand antændte ved ham i disse to Menigheder saadan en Ild og Opvækkelse i Folks Sind, som brænder indtil denne Dag. Gud! hvo maatte ikke bevæges at se ham ligge i sin Stue paa sit Ansigt, svømmende i Graad: Herre Jesu, omvend dette Folk.“

Sjællænderen *Jørgen Kastrup*, der 1738 overtog Stepping Sognekald, fortsatte, hvor *Schumacher* slap. Efter Forbilledet i Herrnhut indførte han i det smaa en Korinddeling med særlige Møder for Mænd og Kvinder, gifte og ugifte, og Le-

delsen blev overgivet til en Konferens, bestaaende af fem „Brødre“ med ham selv som Formand. De udstrakte snart Virksomheden til Nabosognene, saa Følgen blev, som Kastrup selv udtrykker det, „en forfærdelig Larm og Bevægelse i hele Egnen.“ Men han stod fast sammen med de vakte. „Jeg var i alt,“ siger han, „ét med mine Brødre, og selv om meget straks forekom mig betænkeligt, fulgte jeg dog med Strømmen.“

Et Vidnesbyrd om den herrnhutiske Fromhed, der besjælede de vakte i Stepping og Omegn, er det Vers, som Kastrup lod male i sin Kirke:

„Viis os dog herinde
dine blodige Saar.
Vore Øjne rinde,
Lam, til dig vi faar;
Kom bo i dit Tempel,
den vort Hjerte er,
dit Blod og Exempel
smykke een og hver.“

Navnlig den herrnhutiske Rejseprædikant *Andreas Grassmann* skulde gøre Stepping til en direkte Forløber for Christiansfeld. Han var en af Herrnhutismens mest særprægede Skikkelser, hvilket siger ikke saa helt lidt. Født i Mähren og hørende til den gamle Brødremenighed der var han under Presset af haarde katolske Forfølgelser udvandret til Herrnhut, og den fordums Tømrer begyndte nu snart sine eventyrlige Rejser i Missionens Tjeneste. Helt oppe paa Grønland havde han været, da han omsider i 1745 kom til Danmark og sammen med sin Hustru for en Aarrække tog Ophold i Stepping Præstegaard, hvorfra han blev Leder af hele Hjemmissionen i Hertugdømmerne, Jylland og Fyn. Ogsaa et Konvent af samvirkende Præster mødtes regelmæssigt i Stepping til „fortrolig Hjærtensunderholdning“.

I Grunden er det mærkeligt, at det gik, og at Kastrup

kunde beholde sit Kald. I de samme Aar maatte Stiftsprovsten i København fratræde sit Embede paa Grund af herrnhutiske Sympatier. Naar der ikke fandt tilsvarende Overgreb Sted i Stepping, hænger det sammen med den Stilling, som baade Generalsuperintendenten og Ribebispen indtog. Den første, *G. J. Conradi*, var selv en personlig Ven af Grev Zinzendorf, og den anden, Brorson, endte med at falde Grassmann om Halsen, saa her blev Forordningen mod Herrnhuterne kort og godt et Slag ud i den tomme Luft, og i Tidens Løb kom ogsaa politiske Motiver til at spille ind.

Baade Pietismen og Herrnhutismen satte ikke alene deres Spor i de enkelte Menneskers Liv men ogsaa i det gængse folkelige Liv, som det levedes i de sønderjydske Landsbyer. Ved at bryde Staven over Dans og Kortspil og i det hele al Verdslighed hidførte Vækkelsen et radikalt Brud med Ungdommens Gadelege, Bøndernes Drikkelag efter Grandestævnet, de store Familiefester ved Bryllup og Barsel og de udskejende Aarstidsfester, Høstgilder og Julestuer. Det var derfor ikke saa underligt, at „de vantro“ saa skævt til „de hellige“, der i Ordets direkte Betydning ødelagde Legen. Men rigtigt er det tillige understreget, at „en naturlig Følge af Pietisternes Holdning blev, at mange Mennesker begyndte at tænke mere selvstændigt over Tingene, og adskillige levede fra nu af deres Liv, frigjort fra mange Sædvaner og Fordomme, under en langt større personlig Ansvarsbevidsthed,“ (Troels Fink).

Kapitel 2.

Oplysningen.

Pietismens Foraar blev efterfulgt af Oplysningens Vinter, thi bedst som Pietismens Vækkelsesarbejde var i Gang og skulde til at udfolde alle sine Muligheder i en Aandens Sommer, gled Teologien og det kirkelige Liv ude i Europa og her hjemme ind i Oplysningens Tidsalder. Den gængse danske Forklaring paa Pietismens svigtende Modstandskraft er den nye Vind, der blæste ud over Landet fra *Frederik V's* letsindige Hof. De, som under Christian VI havde haabet paa Kongegunst ved hyklerisk at anlægge en from Mine, lod nu Masken falde og slog sig løs efter det nye kongelige Forbillede. Men den egentlige Aarsag til Pietismens Nederlag ligger langt dybere. Den pietistiske Teologi havde ikke haft den ringeste Interesse for Kulturlivets og Filosofiens teoretiske Spørgsmaal, og da nu den verdslige altomspændende Kulturbevægelse, som vi kalder Oplysningen, satte netop disse Problemer under Debat, stod Pietismen helt raadvild og vidste ikke, hvad den skulde stille op.

Inden for den evangeliske Verden var Oplysningen overvejende kristendomsvenlig. Der er ogsaa uendelig meget godt at sige om dens Frisind og Tolerance, dens Kamp mod Overtro og Fordomme samt dens brændende Iver efter at udsprede Kundskaber i de brede Lag. Alligevel blev den af Oplysningens prægede Teologi en stadig voksende Fare for det sande kristelige Liv. Vel tog den til at begynde med slet ikke Afstand fra de gamle Dogmer, men den gik efterhaanden helt uden om dem i en stadig større Bue, og i permanent Vigestil-

ling over for Tidsaanden flyttede den Kristendommens Tyngdepunkt fra det religiøse over til det moralske Omraade. Selv Kristus blev for adskillige til sidst kun et Menneske, der overgik alle andre i Visdom og Dyd. Synden og dens Væsen lukkede man Øjnene for. Derfor glemte man, at Gud var den hellige Gud. Tilbage blev kun en mild, sentimental Gud-faderskikkelse, som modtog de udødelige Menneskesjæle i Lyksaligheden. Gud, Dyd og Udødelighed blev paa den Maade den bærende Treklang i Oplysningsteologiens spinkle Melodi. Een tiltalende Side havde den dog, nemlig dens stærke Fremhævelse af Guds faderlige Forsyn. I og for sig var det ogsaa tiltalende, at de ledende Teologer antog den historisk-kritiske Videnskab, der nu voksede frem, og overførte dens Krav og Metoder paa deres specielle Arbejde, men navnlig det kritiske Syn paa Biblen, de her naaede frem til, kom til at rejse Problemer, der ikke er løst endnu. I Grunden er det vel derfor ikke til at undres over, at adskillige i Bibelforskningens første kritiske Fase blev revet saadan med, at Biblens Aabenbaringsindhold til sidst paa det nærmeste blev borte for dem.

Teologisk var der saaledes et Svælg mellem Pietismen paa den ene Side med dens fra Ortodoksien nedarvede mørke Betragtning af Menneskenaturen, dens Tro paa Kristus som Frelseren og Forsoneren og dens Verbalinspirationslære og saa den kulturglade, optimistiske Oplysningskristendom paa den anden Side med dens lyse Syn paa Mennesket og Menneskets Muligheder. Ikke desto mindre har den nyere Forskning rigtigt betonet, at de to Bevægelser paa andre Punkter stod hinanden nærmere, end man ellers var tilbøjelig til at mene, thi i begge Tilfælde var der Tale om Personlighedsreligion, saa vist som de begge kredsede om Jeget, om Mennesket selv, dets Oplevelser, Erkendelse og Følelser. Ser man imidlertid paa Resultaterne, de her naaede til, bliver dog — som lige berørt — den indre Modsætning saa stor, at Divergenserne langt overgaar Lighedspunkterne.

Paa Udviklingen af de aandelige Forhold i vort lille Omraade mellem Kongeaaen og Ejderen fik Kiels Universitet i disse Aartier en stigende Indflydelse. Ved „Mageskiftet“ 1767 og 73, hvor Gottorperne endelig afstod deres Besiddelser i Holsten og gav Afkald paa Sønderjylland, maatte man nemlig fra dansk Side acceptere Kravet om, at alle Studenter fra Hertugdømmerne skulde tilbringe mindst to af Studieaarene ved Kiels Universitet. Dette kielske Biennium hævede ganske vist Universitetet af det Forfald, hvori det var kommet efter 1721, men gjorde ogsaa den sønderjydske Præstestand om muligt endnu mere tyskdannet, end den allerede var. I Tørninglen og Enklavesognene samt paa Als var Præsterne dog stadig ligesom tidligere Kandidater fra Københavns Universitet.

Den indflydelsesrigeste af Kieler Universitetets Teologer var den sachsisk fødte *Johann Andreas Cramer* († 1788): I København, hvor han først var tysk Hofpræst og teol. Professor, sluttede han sig til den bernstorffske Kreds og fattede som den en oprigtig Kærlighed til sit nye Fædreland. Som Prædikant talte han dristigt mod de løse Sæder ved Hoffet i Christian VII's første Aar. Han hørte derfor til dem, der blev afskediget under Struensees Regime, men da A. P. Bernstorff blev Chef for Tyske Kancelli, ansattes Cramer 1774 som Professor i Kiel, og ti Aar senere blev han Kansler.

Som Teolog var Cramer et typisk Eksempel paa den ældre Oplysning, der betragtede saavel Aabenbaringen som Fornuften som den religiøse Erkendelses Kilder, men saadan, at Aabenbaringen stod over Fornuften. Det er dette Standpunkt, man med et Fremmedord kalder Supranaturalisme.

Studenterne satte megen Pris paa Cramer; men ogsaa paa det rent praktiske Kirkeliv fik han Indflydelse ved Udgivelsen af en Salmebog (1780) og en Katekisme (1785). De blev begge indført i Hertugdømmernes tysksprogede Kirker og Skoler, den sidste i Oversættelse tillige i talrige dansksprogede Skoler. Beklageligvis er de begge Vidnesbyrd om, at

Cramer i sine sidste Aar ikke var forblevet uden Paavirkning af Oplysningsteologiens mere radikale Form. I Katekismen ligger Hovedvægten saa afgjort paa det moralske, og Salmebogen, af hvis 914 Numre han selv havde skrevet Fjerdedelen, er præget af Lyksalighedstroens efterhaanden meget flade Optimisme.

Som det gik Cramer, saadan gik det i det hele med Udviklingen ved Kiels Universitet. Hvordan en gammeldagstroende Præst bedømte de derfra udgaaede Kandidater, fremgaar af et Brev fra 1796, skrevet af Burkals Præsten Andreas Prætorius. „Det er bedrøveligt, at ikke en eneste af de mig kendte unge Præster, der har studeret i Kiel, tror paa Kristi Guddom“, hedder det her.

I den øverste Kirkestyreelse holdt Pietismen Stand betydeligt længere end ved Universitetet. I mere end tredive Aar — fra 1759 til 91 — sad den tidligere Præst og Professor i Halle, *Adam Struensee* (Statsmanden Fader), som Superintendent for begge Hertugdømmerne. Han var en from og nidkær Mand, men maatte afmægtig finde sig i Indførelsen af Cramers Salmebog og Lærebog. Dog fik han sat igennem, at Luthers Katekisme blev optaget i sidstnævnte.

Var Struensee Pietist, var hans Efterfølger, den lærde Orientalist *J. G. C. Adler*, til Gengæld helt et Barn af Oplysningens Aarhundrede. Han var egentlig Sønderjyde, født i Arnæs ved Slien, men fra sit andet Aar var han opvokset i Altona. Før han blev Superintendent, havde han ligesom Cramer været Professor og tysk Hofpræst i København. I formel Henseende og ved deres rene og klangfulde Sprog var hans Prædikener Mesterværker, men ser man paa deres Indhold, maa man nærmest karakterisere Adler som en aandelig Fætter til den kongelige Konfessionarius Chr. Bastholm.

Ogsaa som Superintendent ivrede Adler i Lighed med Bastholm efter at faa gennemført „Reformer“ af Gudstjenesten for ad den Vej at imødekomme Tidens Smag. Hans Udkast til en ny Agende paa baade Tysk og Dansk blev approberet

i 1796. Til Karakteristik af den maa det være tilstrækkeligt at meddele, at saavel Fadervor som Velsignelsen gengives i moderniseret Form. Ved Sakramenterne kan man alt efter Individualitet, Alders- og Dannelsenstrin vælge mellem en hel Række Parallelformularer. Nadveren skal helst kun holdes to Gange aarlig, og Barnedaaben bør ikke finde Sted i Kirken men i Hjemmet. Heldigvis gik det ikke saa glat med at faa Agenden i Brug, thi Lægfolket — især i Landsognene — rejste sig til en saadan Protest, at Regeringen blev nødt til at foretage et Tilbagegaa. Menighederne fik endog overdraget Afgørelsen, om Agenden skulde indføres eller ikke. Trods deres Modstand lykkedes det alligevel ved en Blanding af Magt og List at faa Agenden i Brug mange Steder, men Forholdet mellem Præster og Menigheder, ja hele Kirkelivet, kom til at lide under Striden.

Ogsaa en „tidssvarende“ Salmebog var Adler Mester for. Cramer havde jo sørget for en ny tysk Salmebog; nu vilde Adler sørge for en tilsvarende dansk. Den udkom 1798 under Navn af „Kristelig Salmebog“. De fleste af dens ca. 200 Numre var taget fra den kongerigske „Evangelisk-kristelig Salmebog“. Selv om denne i Kraft af sin oprigtige Forsynstro har betydet meget mere for det danske Folk, end dens Modstandere har været villige til at indrømme, var den alligevel slem paa Grund af sin Omskrivning af de gamle Kærnesalmer; men Adlers Salmebog var endnu værre. Med fuld Ret er den blevet stemplet som „vel nok den sletteste, der er udkommet paa Dansk“. Belært af Erfaringerne fra Agenden bar man sig saare snedigt ad ved dens Udsendelse. Den fulgte nemlig med som Tillæg til Pontoppidans Salmebog. Men kun faa sorte Fingre kom nogensinde til at sætte Pletter i Tillægget. Dets Blade stod rene og hvide tilbage, naar den rigtige Salmebog var slidt op. Paa den Maade lykkedes det i Praksis for en Del at slippe for Oplysningens Salmetone, og der, hvor de adlerske Salmer kom i Brug, kunde man lade

Hans Adolf Brorson.

Rogle
Jule-Jesalmer/
til Hære
 Og
Christne-Giale / i før sin el-
steige Næmighed til Op-
 muntning
 Til den forestaende
Blødelige Jule-Fest
 Enfoldig og i Hast sammens-
 skrevne

af
H. A. B.
 C U R I E R
 Hos Claus Kieftun og findes hos bøgeren
 Lillies 1732.

Titelbladet af Brorsons Julealmer 1732.

aaenborg i Ribe, opført i 1500tal-
 ts Begyndelse, købtes 1740 af Biskop
 Brorson og var Bispebolig indtil
 168; anvendes nu som Posthus.

Erik Pontoppidan.

Den Nye Psalme-Bog,

Udi hvilken findes en allene de Psalmer,
som udi den forordnede Kirke-Psalme-Bog
af Doct. Kingo have været samlede,

Men endogsaa

Mange Andre Udvalte,

Deels Nye,

Deels af det indiske Sprog oversatte

Psalmer,

Til desto mere Opbyggelsen Anledning
samlet, overset, og til Trykken
befordret

Paa

Høj-Kongelig allernaadigst
Særdeles Befaling.

KJØBENHAVN,

Udi det Kongelige Adolphi Lises Bogtrykkerie, og
paa det F. 1740.

Trykt af Gottmanns Friedrichs Kist.
Aar 1740.

Titelbladet af Pontoppidans Salmebog 1740.

dem falde i samme Øjeblik, man fik Øjnene opladt for deres indre Tomhed.

Saadan set var man altsaa i Slesvig Stift heldigere stillet end i Sognene under Ribe og Fyns Stifter, hvor „Evangelisk kristelig Salmebog“ blev indført. Dog slap man heller ikke her „den kære gamle Pontoppidan“, for det var udelukkende den, man anvendte i Hjemmene.

Adler døde først i 1834, saa ogsaa i det følgende Afsnit vil vi møde ham, især som Drivkraften i de store Skolereformer.

Iveren for at forbedre Almueundervisningen, Oplysningens frugtbareste Side, træffer man allerede hos Provsten i Tønder, *Balthasar Petersen* († 1787). Som man vil huske, havde ogsaa Pietisterne gjort et vigtigt Fremstød paa dette Omraade, men det var blevet holdt tilbage ved Mangelen paa kvalificerede Lærerkrafter. Man forstod derfor, at det var her, der skulde sættes ind, saafremt positive Resultater skulde naas. Det første Seminarium inden for det danske Monarki blev oprettet i Kiel 1781, men saa tidligt som fra 1752 havde Balthasar Petersen privat uddannet Lærere til Skolerne i Tønder Provsti. Dette Arbejde var ham en Hjertesag, saa kort før sin Død testamenterede han Størsteparten af sin Formue til dette Formaal, og det følgende Aar (1788) aabnedes Tønder Seminarium.

Det var et vældigt Fremskridt ikke mindst paa Baggrund af de store Landboreformer, der ogsaa gjorde sig gældende i Sønderjylland, om end langt fra saa gennemgribende som i Kongeriget af den simple Grund, at et Sidestykke til Stavnsbaandet kun fandtes i de sydøstlige Godsdistrikter. Men ogsaa den sønderjydske Almue trængte i høj Grad til den Forbedring af Skoleundervisningen, som Seminariets Oprettelse muliggjorde. Alligevel undgaar vi heller ikke her et beklagende „men“ af den traditionelle Art. De unge Lærere skulde undervise Sønderjyllands dansktalende Børn; men deres egen Uddannelse fik de næsten udelukkende paa Tysk!

Kunde Oplysningspræsterne notere en smuk Sejr med Hen-

syn til Folkeoplysningens Fremme, maatte de i deres egentlige Gerning med Ordets Forkyndelse og Sakramenternes Forvaltning erkende et uhyggeligt Tilbagefald, thi Følgen af deres „religiøse Oplysning“ var svigtende Kirkebesøg og religiøs Ligegyldighed. Nadvergæsternes Tal er en sikker Maalestok for det kristelige Liv. Derfor kan Forfaldet tydeligt ses, naar det fra Ejdersted i 1790erne meldtes, at nu gik Folk kun til Alters én eller højst to Gange om Aaret, medens den foregaaende Generation havde kommunikeret tre—fire Gange aarlig.

Ikke desto mindre forholdt det sig med Sønderjyllands lille Verden som med den store europæiske, at Oplysningen aldrig blev helt eneraadende. Overalt fandtes der samtidig andre Strømninger af ofte meget forskellig Art. For Eksempel fremførte *Mathias Claudius* i Wandsbeck ved Hamborg en alvorlig evangelisk Opposition mod Oplysningskristendommen. Hans „Wandsbecker-Bote“, der bevidst tog Sigte paa de brede Lag, fandt ogsaa Indgang i vide sønderjydske Kredse, og Side om Side med den megen Tale om Frafald fra kristen Tro og Skik meldtes der ligeledes her om Vækkelsens Fortsættelse og Videreførelse. Alene Lægfolkets Modstand mod den adlerske Agende var et Varsko om, at den bibelske Kristendom levede videre som Gløder under Asken. At en Del af Modstanden var inspireret af Landbefolkningens Tilbøjelighed til at blive ved det gamle, skal ikke nægtes, men at den bærende Kraft i Oppositionen skyldtes overvintret eller nyvakt Kristentro, er ubestrideligt.

Og det var ikke „kun“ blandt Lægfolket men ogsaa i Præstestanden, at der fandtes pietetisk eller herrnhutisk prægede Folk. Vi nævner i Flæng *Jens* og *Christian Høhne*, Fader og Søn, i Vester Vedsted, *Claus Henrik Clausen* i Karlum og siden i Vilstrup og *J. Chr. Laurup* i Tyrstrup. Medens disse fire var Pietister, den sidste dog kun af mild Retning, var *Joachim Ewald* i Hvidding og *Peter Petersen* i Burkal herrnhutisk indstillede. Sidstnævntes Omvendelseshistore er gribende. Da han

som ung Præst en Dag skulde besøge en syg Kvinde, hørte han ude i Forstuen den syge sige, at den stakkels Mand ikke havde noget at bringe hende. Der begyndte nu en Jacobskamp med Gud, under hvilken Præsten bad: „Herre, jeg slipper dig ikke, førend du velsigner mig“. Og Kampen endte for Peter Petersen med Sejr og Fred, saa en af hans Venner efter hans Død (1789) kunde digte om, „Hvor levende han var af Lam-mets Blod opflammet“.

En dejlig Oase midt i Oplysningens Ørken betød Oprettelsen af Brødremenighedskolonien Christiansfeld i Tyrstrup Sogn. Bevillingen hertil af 10. December 1771, der var ledsaget af store Privilegier, først og fremmest fuld Frihed i kirkelig Henseende, skyldtes daværende Justitsraad C. A. Struensees Indflydelse hos Broderen. Regeringens Motiver var dog alt andet end religiøse, for den paatænkte slet og ret at bruge de dygtige og flittige Brødre til at ophjælpe Industrien her i Landet. Fra Menighedens Side førtes Forhandlingerne af dens første Præst, *Johannes Prætorius* fra Menigheden i Gnadau, men af sønderjydsk Slægt, og dens første Forstander, den svenskfødte *Jonathan Briant*.

I den følgende Tid opførtes den nye „Gemeindeort“ paa den kongelige Domæne Tyrstrupgaards Jorder. Menighedens Bygningsinspektør var *J. G. Arndt* fra Niesky i Schlesien. Hans Værk staar uændret den Dag i Dag. Midtpunktet er Kirken eller Menighedssalen, en enkel Bygning af gule Mursten. Ogsaa dens Indre er prunkløst med fladt Stukloft og hvidkalkede Vægge. Der er hverken Alter eller Prædikestol, men midt paa vestre Langvæg en Forhøjning med et Bord og en Stol til Præsten. Nøje knyttede til Menighedslivet er ogsaa de tre „Korhuse“, Brødrehuset, Søsterhuset og Enkehuset, hvor alt er udstyret i en enkel, men stemningsfuld Louis XVI Stil. Hertil slutter sig „Fremmedhuset“ og to Kostskoler, „Drenganstalten“ og „Pigeanstalten“. Langs to Lindealléer ligger nette grundmurede Huse til de gifte, medens de ugifte bor i Korhusene. Ejendommelig og stemningsfuld er Kirke-

gaarden, „Gudsageren“, med de lige store og ens udstyrede Ligsten. Selv her fastholdes Korinddelingen, saa „Brødrene“ jordes Vest og „Søstrene“ Øst for den midtgaående Allé, og inden for de to Køn er der atter Grupper for gifte og ugifte.

Menighedens Medlemmer kom for en Del fra Stepping og de andre sønderjydske Sogne, hvor Herrnhutismen havde slaaet Rod, men Hovedparten kom Syd fra, saa selv om dens By fik sit Navn efter den danske Kong *Christian VII*, blev den en overvejende tysk Koloni midt i det danske Nordslesvig. 1780 talte Menigheden 329 Medlemmer, og Tallet voksede hurtigt, indtil det i 1806 kulminerede med 756.

Ledelsen var her som i de tyske Menighedsbyer lagt i Hænderne paa en Ældstekonferens, et Opsynskollegium, et Korhjælperraad og et Kommunalraad, men ved de fleste vigtige Afgørelser blev Lodkastning taget i Brug, for at Gud ad den Vej kunde træffe den endelige Bestemmelse.

Som ventet fremblomstrede der i Christiansfeld en ikke ringe Fællesindustri, men ogsaa Sæbesyderiet og Kagebageriet, der under Bager Achtnich fik Honningkager som sin Specialitet, blev landskendte.

Men langt vigtigere var selvfølgelig det Menighedsliv, der udfoldede sig i den lille By. Fællesskabet om „Lammet“ var ikke indskrænket til Søndagens Gudstjeneste, men var med til at præge al den daglige Omgang mellem „Brødrene“ og „Søstrene“. Blandt andet havde Brødremenigheden genoptaget Oldkirkens saakaldte Kærlighedsmaaltid, d. v. s. at man samledes under frie og festlige Former om en Kop The med Brød og nød Fællesskabets Glæde med Sang og Vidnesbyrd.

I en Tid, hvor den af Pietismen vakte Forstaaelse for Hedningemissionen næsten var kvalt af Oplysningens Skoleinteresser, var det ogsaa af uvurderlig Betydning, at Ydremissionsarbejdet kaldte paa Brødremenighedens særlige Opmærksom-

hed og Deltagelse. Og det var for den ikke et Statsanliggende men en Menigheds sag. Drivkraften i Missionsarbejdet var den evangeliske Tanke, at det vilde fremskynde Kristi Genkomst (Mt. 24,14), men det er en Selvfølge, at det tillige i høj Grad udvidede baade Horisont og Hjerte. I Forgrunden for Christiansfeld Menigheden stod Missionen blandt Negrene paa de Vestindiske Øer og blandt Eskimoerne paa Grønland.

Ikke blot for Christiansfelds nærmeste Omegn men for hele Hertugdømmet og Dele af Jylland og Fyn fik den herrnhutiske Fromhed stor Betydning. Menigheden drev nemlig en udstrakt „Diasporavirksomhed“ (1. Pet. 1, 1) ved stadig omvandrende „Menighedssøskende“. Deres Naadegave var ikke saa meget Vækkergerningen som Sjælesørgertjenesten; men en saadan var ogsaa tiltrængt ikke mindst der, hvor Pietismen var stivnet eller degenereret.

For de mange, der kom under Herrnhutismens Indflydelse, kom Christiansfeld til at staa i næsten samme Lys som Jerusalem i sin Tid for Jøderne i Adspredelsen. Ved de aarlige Menighedsfester strømmede de derfor i Hundredvis hen til den lille By, og ikke faa var de, som i deres Alderdom slog sig ned her for at finde deres sidste Hvilested paa „Gudsageren“. Der var ogsaa mange, som fra „Diasporaen“ sendte deres Børn til de af Menigheden drevne Kostskoler.

Til Slut et Par Ord om Kunstens Forhold til Kirken i 1700-tallet. I Modsætning til Kongeriget udfoldedes der i Sønderjylland en ikke ringe Byggevirksomhed. Det var dog uden for det danske Folkeomraade — i Nordfrisland, hvor der paa Grund af Landvinding ved Inddigning var fremkommet Behov for nye Kirker. De er allesammen kullede og meget beskedne. De er opført af røde Tegl, har rektangulær Grundplan og glatte Gavle med „Trekantsmuring“ og Stenkugler i Toppen og ved Gavlfoden. Vinduerne er store rund- eller fladbuede. Louis XVI Arkitekturen træffer vi foruden i Christiansfeld i det Indre af Herregaardskirken Gelting i Angel,

hvor den gotiske Kirke i 1770erne blev delvis ombygget og fik en rig jonisk Pilasterdekoration. Augustenborg Slot, der ligeledes opførtes i 1770erne, er overvejende en Barokbygning, men det smukke Kapels Indre er stærkt paavirket af Nyklassicismen. Hvad der ellers i Aarhundredets Løb blev fremstillet af nyt Kirkeinventar, er præget af Senbarok eller Rokoko.

FRA 1800 TIL 1920

Kapitel 1.

Rationalisme og kirkelige Foraarstegn (1800—1830).

Det nye Aarhundrede blev for hele Danmark, men ganske specielt for Sønderjylland, en i national og politisk Henseende meget bevæget Tid. I vort Rids af Grænselandets Kirkehistorie bliver det derfor det naturligste at følge den profanhistoriske Inddeling med Aarene 1830, 1848 og 1864 som Grænsemærker. I en Fremstilling som denne maa det ogsaa være tilladt at lægge Hovedvægten paa de Sider af Seklets Kirkehistorie, som man i særlig Grad kan glæde sig over ud fra et dansk kirkeligt Synspunkt.

Hvad man fra Regeringens Side havde forsømt efter Statsakten 1721, prøvede *Frederik VI* at indhente i 1810 ved det berømte Sprogskript, der fremførte Ønsket om, at „det tyske Sprogs Brug ved Gudstjeneste, Skoleundervisning og Rettergang skulde ophøre, og det danske Sprogs Brug træde i sammes Sted“. Som Grænse sattes Sli-Danevirkelinjen. Men heller ikke denne Gang naaede Sprogreformen videre end til Papiret. Den var dødsdømt i samme Øjeblik, det blev bestemt, at der skulde indhentes Betænkninger i Sagen. Af Sønderjyllands Provster var Bornholmeren *Peter Prahl* i Tønder den eneste, der viste Planen fuld Forstaaelse. Generalsuperintendent *Adler* kom efter nogen Vaklen til det Standpunkt, at

man burde indskrænke sig til at indføre Dansk som Kirke- og Skolesprog i Udbjærg Sogn og Størstedelen af Kær Herred, ligesom han vilde gaa med til visse Ændringer ved Guds-tjenesterne i Nordslesvigs Købstæder. Hertil sluttede Overkonsistoriet sig, og ogsaa inden for Kancelliet herskede der delte Meninger. Ved sine Raadgiveres Holdning blev Kongen selv vaklende, og de følgende Aars Nød og Elendighed gav ham saa meget andet at tænke paa, at han ganske stille lod sit Reformudkast havne i Papirkurven. Uden Hindring kunde derfor Plattysk i de følgende Aartier trænge igennem som Omgangssprog først i Sydangel, dernæst i Nordangel og endelig i det Vest herfor liggende Midtland. Tysk var nu engang blevet det fine Sprog, der taltes af Overklassen og af alle, der betød noget. Og hvem vil ikke gerne være fin paa den! Desuden var Tysk det hellige Sprog, som anvendtes i Kirken, og Skolen, der nu rigtig kom i Gang, gik ad nøjagtig de samme Baner.

Ser man bort fra Misforholdet med det tyske Skolesprog i Mellemslesvig, var det ellers en skelsættende Forbedring af Skolevæsenet, der blev lagt Grund til ved Folkeskoleloven af 1814 med dens Indførelse af Undervisningspligt fra det syvende Aar. Hovedæren for dens Tilblivelse havde Adler, og som fremragende Administrator og ved flittige Visitatser vaagede han over dens Gennemførelse i Praxis. Den største Hindring, han herunder mødte, var de økonomisk trange Forhold, der fristede Kongen til at realisere sin Yndlingstanke om „den indbyrdes Undervisning“, d. v. s. at de store Børn blev sat til at undervise de smaa, hvorved man sparede Udgifterne til flere Lærerkæfter.

Kirkehistorisk set befinder vi os stadig i Oplysningens Tid. Nok var der mange, som efter Aarhundredskiftet gjorde op med Oplysningens Tanker og fragik Arv og Gæld, — Troen paa det gode i den menneskelige Natur og Tilliden til Fortuften havde jo faaet et Grundstød ved den franske Revolution —, men paa Trods heraf var den egentlige rationalistiske

Præstetype talmæssigt den dominerende et langt Stykke ind i 1800tallet, og den holdt sig længe efter, at helt nye Strømninger havde overtaget den førende Rolle. Selve Ordet Rationalisme (af ratio γ : Fornuft) tilkendegiver tydeligt, at dens Talsmænd var aandsbeslægtede med det filosofiske Aarhundredes Børn. De virkede da ogsaa paa patriarkalsk Vis til Folkegavn, hvor de kunde, og var Foregangsmænd selv med Hensyn til Vaccination, Landbrug og Havebrug. Adskillige af de store læfulde Præstegaardshaver er saaledes deres Værk. Men de rationalistiske Præster pløjede ogsaa paa Menneskehjerternes Ager. Paa et Tidspunkt, hvor Kirkegangen sine Steder var i rivende Tilbagegang og Moralforfaldet forfærdende, følte de det som et Kald at dæmme op for Ligegyldigheden og Tøjlesløsheden og paany vende Strømmen tilbage til Kirkens Dør. Den flade Lyksalighedslære vendte de bevidst Ryggen. Menneskene skal ikke være lykkelige men gode, saadan lød Hovedtemaet i deres pligtbestemte moralske Forkyndelse. Deres Fromhed var hovedsagelig begrænset til den første Trosartikel, men den var de ogsaa fast forankrede i med Forsynstroens hele Styrke. Og de beholdt ikke denne Forsynstro for sig selv, men lod den gennemvarme deres Prædikener for paa den Maade at hjælpe Menighederne til at bære de tunge Tilskikkelser, som fulgte med Krigen 1807-14. Men nægtes kan det ikke, at de rationalistiske Præster bortskar meget væsentlige Sider af Kristendommen som ubegribelige Troshemmeligheder og tomme Spidsfindigheder, ligesom de stod uforstaaende over for Lægfolkets kirkelige Reaktion og Trang til en bibelsk Kristendom paa Bekendelsens Grund.

En jævn folkelig Repræsentant for denne Form for Rationalisme var *Knud Aagaard* i Agerskov. Han var født i Kolding og havde været Præst i Thy, da han i 1806 fik Kaldet i Tørninglen. I en lille selvbiografisk Skitse fra 1806 har han tegnet sit aandelige Portræt. Det hedder her: „Stedse virksom delte jeg min Tid imellem Aands og Legems Arbejde. At arbejde i Haven er mig en kær Syssel, og Synet af de Træers

Vækst, som ved min Haand er opelskede og plantede, er mig Anledning til megen Glæde. Dog afdrager saadant mig ikke fra Læsning og Studering." Og om Tidens Uroligheder og Kristentroens Skæbne herunder skriver han følgende: „At den religiøse Tro kunde vakle under saa stormende Anfald, er begribeligt, ligesom det er almindeligt, at den Tænkende maa igennem Vantro gaa over til fornuftig Tro. Tidernes Trængsler har ført mange tilbage fra den Letsindighed og Vantro, som var blevet herskende i Slutningen af forrige Aarhundrede". I national Henseende har Aagaard indlagt sig uvisnelig Fortjeneste. I sin fortræffelige topografiske „Beskrivelse over Tørring Lehn" (1815) fremtraadte han nemlig som Aarhundredets første Talsmand for det danske Sprog i Sønderjylland.

Hvilken Betydning den rationalistiske Fromhed kunde faa for Samfundets kulturbærende Lag uden for Gejstligheden, er „den første Sønderjyde", Flensborgeren *Christian Paulsens* Livshistorie et Vidnesbyrd om. Inden han i 1826 drog til Kiel for at tiltræde et juridisk Professorat, opholdt han sig nogle Aar i København. Fra sin Ungdom havde han en sværmerisk Begejstring for „det gode og ædle, Gud og Dyden", men han var nu ved at havne i et rent negativt Standpunkt. „Den absolutte Afhængighedsfølelse over for Gud", som han efter sine egne Ord mødte hos sin Ven fra Studieaarene i Göttingen og Berlin, den unge teol. Professor *H. N. Clausen*, hjalp ham imidlertid ud af denne Krise til en fast Tro, der paa typisk rationalistisk Vis navnlig omfattede den første Person i Treenheden, og en dyb Kærlighedsskuffelse, som han samtidig led, gjorde hans Hengivenhed til Gud endnu inderligere.

Men selv om Rationalismen ved sin Forsynstro en Tid havde tilstrækkelig religiøs Kraft til at forhindre store Dele af Folket i at henfalde til Fortvivlelse, viste det sig i det lange Løb, at dens dogmeløse Kristendomsforstaaelse ikke havde tilstrækkeligt Indhold til at tilfredsstille det religiøse Behov. Rationalisterne viste imidlertid selv Vejen fremad til en ud-

dybet religiøs Forstaaelse, idet de stadig pegede hen paa den hellige Skrift, og netop det voksende Kendskab til Det nye Testamente bevirkede, at man ikke kunde blive staaende ved „Jesu blide Lære“ eller opfatte ham blot som en Universal-moralist. Kristusskikkelsens Herlighed afdækkedes ad den Vej mere og mere, og herved erkendtes det gradvis, at Kristendommen var uholdbar uden Tro paa Kristus.

Den begyndende Kursvending inden for Gejstligheden afspejler sig klart i den Udvikling, som *P. N. Frost* havde gennemløbet, da han 1826 blev Stiftsprovst i Ribe. Hans første Standpunkt var en udpræget rationalistisk Moralisme, men i Løbet af sine første Præsteaar vandt han ved alvorlig Fordybelse i Skriften Klarhed over, at Kristi Person er det levende Centrum for Evangeliets Forkyndelse.

Paa lignende Maade gik det den højt ansete *J. C. Laurrup* i Brede, en yngre Fætter til Pietisten i Tyrstrup. Da han 1797 efter en opslidende Gerning som Diakon i Aabenraa blev Sognepræst i Brede, modtog han med Glæde den adlerske Agende. Stillet over for Menighedens Modstand var det derfor kun „med tungt Hjerte“, han gav Afkald paa dens Indførelse. Men hans Moders Tro slap aldrig sit Tag i ham, og gennemtrængt som han var af Ærbødighed for Skriftens Ord, naæde han med Aarene frem til at udbryde: „O vi ved, paa hvem vi tror“.

Ogsaa Ribebispen *Viktor Kristian Hjort*, ja selv *Adler*, viste Forstaaelse for Nødvendigheden af en anden teologisk Kurs. I alt Fald staar deres Navne under det Hyrdebrev, som Biskopkollegiet udsendte i Anledning af Reformationsjubilæet 1817. Ganske vist siges det i Rundskrivelsen, at Skriften skal fortolkes efter Fornuftens Love, men det betyder i Sammenhængen kun sproglig-historisk. At Aabenbaringen staar „over Fornuften“, og at Kristi Person er Aabenbaringens Midtpunkt, hævdes bestemt, og subjektivt set karakteriseres Kristendommen som „at dyrke Kristus som Menneskeslægtens Forløser og i Tro tilegne sig hans Fortjenester“. Ogsaa den

Omstændighed, at Kirken officielt vedgik sin reformatoriske Arv og udsendte en ny Oversættelse af den Augsburgske Bekendelse til alle Pastorater, var et umiskendeligt Tegn paa, at den udflydende Rationalismes Tid var ved at være forbi, og at Kirken havde faaet ny Selvbevidsthed og Forstaaelse for sit Ansvar.

Vækkelsesbevægelsen begyndte ogsaa for Alvor at røre paa sig. Fra Christiansfeld havde man tidligt faaet Kontakt med flere herrnhutiske Kredse paa Fyn. Dette virkede nu tilbage paa selve Sønderjylland. To fynske Nabopræster stiftede omkring 1800 et „Dansk Selskab til Fremme af evangelisk Erkendelse“, der virkede ved Udbredelse af smaa Opbyggelseskrifter. En Børnebibel blev endog trykt i 20,000 Eksemplarer. Til Selskabet, der fra 1810 valgte Christiansfeld som fast Aarsmødested, sluttede sig flere sønderjydske Præster som *Salling* i Vonsild, *Vindekilderne* i Vilstrup og *Fjelstrup*, *Mathiesen* i Løjt, *Gjelstrup* i Skærbæk og *Reuter* i Havetoft. I det Ydre lidet fremtrædende bidrog disse Mænd hver i sin Kreds meget til Vækkelse af kristeligt Liv. Efter deres Død i Løbet af 1820erne overgik en Del af Arbejdet til Brødre-menighedens Bibel- og Traktatselskab.

I Modsætning til den vestfynske Vækkelse førte Kertemindebevægelsen aabenlys Kamp mod Præsterne og Øvrigheden. Ogsaa her var der en Forbindelse med Sønderjylland. Mellemedet var Bondesønnen fra Felsted, *Peter Hansen Stensvang*. Efter Faderens Død havde Moderen søgt at holde ham fra Bogen, men den læsehungrige Yngling havde stedse fundet Udveje. Selv Vaabenhuset i Felsted Kirke benyttede han som Studereværelse i Nattens mørke Timer. Omsider bøjede Moderen sig, og Stensvang kom paa Latinskole i Flensborg, derfra til Universitetet i Kiel, og efter en Fodtur til Italien søgte han til Københavns Universitet. I nogle Aar var han derpaa Lærer ved et Skoleinstitut i Kerteminde, men vendte saa tilbage til Sønderjylland som Huslærer, men med Planer om at oprette et Seminarium. I Sønderborg udsendte

han i 1815 et meget ejendommeligt Skrift, som han kaldte „Glædens Kilde“, og i hvilket han ikke blot drog til Felts mod Præsternes Kortspil og Hestehandel, men hvor han samtidig rettede voldsomme Angreb paa hele Embedsstanden lige op til Statens Overhoved. Det mærkelige ved Stensvangs Skrift er, at han i sin Moralopfattelse er helt igennem Pietist, men i sin Teologi nærmest Rationalist. Endog Opstandelsen er for ham blot „en figurlig Talemaade“. Hvordan det i Enkeltheder forholdt sig med Stensvangs Forbindelse med Kertemindebevægelsen, er derfor vanskeligt at udrede. Efter al Sandsynlighed var han ikke blot modtagende men ogsaa givende, thi en Kendsgerning er det, at „Glædens Kilde“ blev meget udbredt paa Østfyn. Men ogsaa i hele Aabenraa-Sønderborgeggen vakte hans kristeligt revolutionære Tanker betydelig Opsigt. Da Skriftet var udkommet i 2. Oplag, blev det imidlertid omgaaende forbudt af Kancelliet, og da Ud-sigten til et Seminarium og et Præstekald hermed blev spærret, forlod Stensvang Fædrelandet for at optage en Gerning som Missionær i Afrika. Han naede dog aldrig derud, for i Bulgarien blev han overfaldet og saaret af Røvere, og i Konstantinopel indhentede Døden den begavede men uklare Idealist.

Til alt dette kom de kirkelige Nybrud, der i Kongeriget fandt Sted ved 1800tallets to største kirkelige Navne, *J. P. Mynster* og *N. F. S. Grundtvig*. Men der var lang Vej fra København til Sønderjylland, og det gjorde ikke Vejen kortere, at man i Hovedstaden trods Gennembruddet af et selvstændigt, rigt dansk Aandsliv endnu ikke kendte det danske Sønderjylland som et naturligt Led af sig selv. Endog for en Mand som Professor H. N. Clausen var — trods Venskabet med Chr. Paulsen og det sønderjydske Blod i hans Aarer*) — til langt op i 30erne alle sønderjydske Forhold helt „ube-

---

*) H. N. Clausen var Sønneson af Pietisten Claus Henrik Clausen, Karlum.

kendte Enemærker". Ja, selv Grundtvig mente i 1831, at Sønderjylland helst vilde forbindes med Holsten, og at det vel ogsaa vilde være det bedste.

Var Vejen lang fra Sønderjylland til København, var den derimod kort til det tyske Kulturcentrum i Kiel. Og ogsaa her foregik vigtige Gennembrud.

I Kielerfredens skæbnetunge Aar (1814) blev *A. D. C. Twesten* Professor i Filosofi og Teologi ved Universitetet. Han var født i Glückstadt og havde studeret i Berlin under *Schleiermacher*, den skelsættende Teolog, der ved sin Fremhævelse af Kristus og sin Betoning af Frelsen som Kristendommens Kærne skabte Udgangspunktet for den evangeliske Nyfødsel i Tyskland. Twesten blev i Kiel indtil 1835, da han blev kaldet til *Schleiermachers* Lærestol i Berlin, og i alle disse Aar havde han en enorm Betydning for Studenterne. „Twesten omvendte dem“, sagde man, men tillige, „og Harms døbte dem“.

Claus Harms fødtes 1778 i Fahrstedt i Ditmarsken. Faderen var Møller, og Harms kom i Lære hos ham, men efter Faderens Død og Møllens Salg drog han til Kiel for at studere. Stærkt betaget ved Læsningen af *Schleiermachers* følelsesbetonede „Taler om Religionen“ brød han med Oplysningen, og ved ivrigt Studium af Skriften og Luther voksede han mere og mere ind i en bibelsk og luthersk Anskuelse. Som Præst, først paa Landet i sin Hjemegn og fra 1816 i Kiel, blev han en begejstret Forkæmper for gammel Kirkeautoritet og Ortodoksi.

Ved Reformationsjubilæet 1817 gav Harms's kirkelig-troende Standpunkt sig Udslag i, at han offentliggjorde Luthers 95 Teser sammen med 95 andre af ham selv forfattede. De indeholder en kraftig Opfordring til at vende tilbage til Reformationens Grundtanker. Katolikerne ejer kun Sakramenterne, de Reformerte kun Ordet, Lutheranerne derimod skal eje begge Dele. Harms's Skrift blev revet bort og fik stor Betydning for det vaagnende kirkelige Liv i begge Hertug-

dømmerne. Men det gik ikke af uden Kamp. saa vist som Skriftet fremkaldte næsten to Hundrede andre, der var baade for og imod. Udfaldet af Kampen har Harms selv betegnet med de Ord, at medens Hertugdømmerne før 1817 var næsten rationalistiske, var de kort efter helt ortodokse, i hvert Fald hvad Præsterne angik. Dette er vel nok en Overdrivelse, naar det gælder den ældre Generation, men næppe — som før berørt — naar Talen er om den nye. I Kraft af hele sin Personlighed og ved sin ildfulde, stærke Forkyndelse øvede Harms virkelig — Side om Side med Twesten — en saadan Indflydelse paa den kommende Præstegeneration, at den i udstrakt Grad blev luthersk-konfessionel.

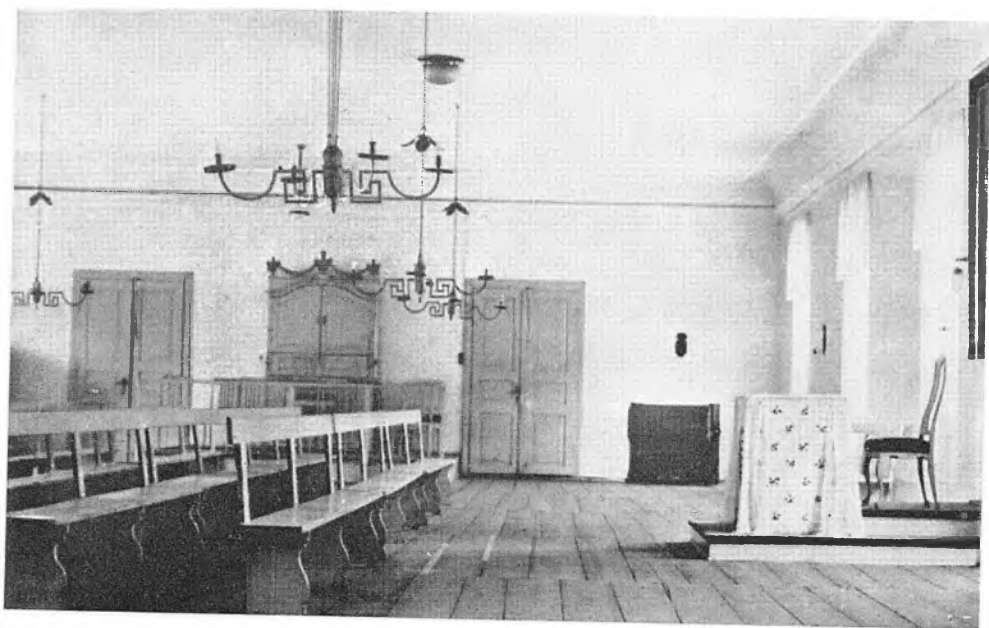
Dansk Aandsliv og Kirkeliv stod Claus Harms fremmed overfor. For ham som Søn af Folket var Modersmaalet Plattysk, og under Mottoet „Sprick dütsch“ blev han dettes Talsmand over for Højtsk.

Under de første slesvig-holstenske Uroligheder var Claus Harms loyal mod den danske Regering, men i 1848 faldt han fra. Dette i Forbindelse med Hustruens Død og tiltagende Blindhed bevirkede, at han tog sin Afsked det følgende Aar. Han døde 1855.

Slesvig-Holstenismens ulyksalige Navn er nævnt og kan heller ikke forties. Der var nemlig i Kiel andre end Twesten og Harms, der indvirkede paa Studenterne. I Historikeren *F. C. Dahlmann* forenedes det nye Aarhundredes politisk-liberale Tanker med det Haab om et samlet Stortyskland, der under Napoleonskrigenes Tryk blev født til Live i den tyske akademiske Ungdom. Ved at fremdrage Bestemmelsen i Ribeprivilegiet af 1460 om Slesvig og Holsten, „dat se bliwen ewig tosamende ungedelt“, blev Dahlmann den moderne Slesvig-Holstenismes Fader. Ganske vist forlod han Kiel som en skuffet Mand i 1829, men da havde han allerede faaet en Støtte i den juridiske Professor *Niels Falck* fra Nordslesvig, og de Idéer, som han repræsenterede, var ikke døde men levede videre hos de unge Studenter.

Saadan blev da paa godt og ondt de Mænd udrustet, der nu rykkede ind i Slesvig Stifts Præstegaarde. Med Alvor gik de til deres Præstegering; men nationalpolitisk besjæledes de — med hæderlige Undtagelser — af en Aand, der varslede ilde for Fremtiden.

Hvor fundamentalt forskellig var ikke den Aand fra den, som prægede det ældre Slægtled! Her samlede man sig i en gammeldags Statspatriotisme om at være Landsfaderens tro Undersaat. Man tænke blot paa Siverstedpræsten og Forfatteren *H. Harries's* Hyldestdigt til Christian VII, „Heil dir, dem liebenden Herrscher des Vaterlandes“. Harries ikke saa meget som drømte om, at hans Digt vilde blive omformet til den preussiske Kongehymne, „Heil dir im Siegerkranz“.

Korsalen i Sostrebuset, Christiansfeld.

J. G. C. Adler.

Claus Harms.

Rodding Højskole.

Kapitel 2.

Kirken og den nationale Opvaagnen (1830—48).

1830erne og 40erne var den store Tid i Sønderjyllands Historie, da den graa Bonde vaagnede op til Bevidsthed om sit tilsidesatte og ringeagtede Modersmaals Ret og blev sig bevidst som en Del af det danske Folk. Dog maa det erkendes, at denne Opvaagnen, der gik Haand i Haand med de nye politisk-liberale Tanker, hovedsagelig var begrænset til Nordslesvig. Det var her den Folkemur rejste sig, som alene formaaede at standse Slesvig-Holstenismens Flodbølge.

Samtidig med den folkelige Rejsning fortsattes Bevægelsen bort fra Rationalismen og tilbage til en ægte bibelsk Kristendom, og ogsaa paa det Punkt var Udviklingen i Nordslesvig et Hestehoved forud for den i Mellem- og Sydslesvig, Flensborg Provsti dog undtaget. Naar den nye Superintendent C. F. Callisen, der selv stod paa de kirkelige Bekendelsesskrifters faste Grund, holdt Visitats i de nordlige Provstier, mødte han altid fulde Kirker, og at der var Tale om en Tro, der ogsaa prægede Hverdags- og Hjemlivet, har vi Callisens egne Ord for. Efter sin første Visitats i Haderslev Provsti (1837) udtalte han nemlig i et Hyrdebrev, at han havde lagt Mærke til „en Trang i Folket til Opbyggelse i Privatforsamlinger“, som han ikke havde mødt Mage til Syd paa. Han saa dog helst, at Folkets religiøse Behov fandt sin fulde Tilfredsstillelse inden for Statskirkens Rammer.

Efter Callisens Mening stod det nordslesvigske Lægmandsrøre først og fremmest i Forbindelse med Christiansfeld, men han mente ogsaa, at det pegede „i en helt anden Retning“. Utvivlsomt tænkte han hermed paa Indflydelse fra Konge-

riget. Det er da ogsaa et Faktum, at adskillige Lægprædikanter, der hørte til den yngre fynske Opvækkelse, i disse Aar udførte et ikke ringe Arbejde i Sønderjylland. Den kendteste af dem, den senere Grundtvigianer *Peter Larsen Skræppenborg*, besøgte saaledes midt i 30erne Vodder og Arrild Sogne. Men medens Fynboerne tidligere havde staaet i nært Samarbejde med Herrnhuterne, saa bragte de nu Forstyrrelse ind i Christiansfelds Diasporavirksomhed. Man var derfor i Brødremenigheden alt andet end glad for „de fynske Apostle“, som man ironisk kaldte dem. Der opstod paa den Maade en Skillelinje mellem den nyere fynske og den ældre herrnhutiske Lægmandsbevægelse. I den nationalt bevægede Tid siger det sig selv, at det her spillede en afgørende Rolle, at den første havde en rent dansk, den anden en overvejende tysk Oprindelse.

Selv om Brødremenighedens store Tid nu var ved at være forbi, naede den at faa udrettet endnu en velsignet Ting, nemlig at Nordslesvig i 1843 for Alvor gik ind for Hedningemissionen. Banebryderen var Skrædersønnen fra Sønder Farup, *Niels Johannes Holm*, der lige fra Barndommen havde staaet under Christiansfelds Indflydelse. Som Dreng havde han her hørt Missionsberetningerne, der blev oplæst i Menigheden. Efter nogle Aar som Diasporaarbejder i Norge blev Holm i 1834 dansk Eftermiddagsprædikant i Christiansfeld. En Del Missionsvenner var der i Forvejen i Sønderjylland,*) men ved Holms Indsats øgedes deres Tal betydeligt. Han udgav bl. a. et lille Skrift, „Missionsbogen“, for derigennem at lade Missionskaldet naa stedse længere ud. Sammen med Vennekredsen, der i August 1843 samledes i Christiansfeld,

---

*) I 1831 var *Andreas Riis* fra Løgumkloster draget ud til den danske Koloni Christiansborg paa Guineakysten som Baselermissionens Udsending. 1845 maatte han og hans Hustru, begge syge, forlade Landet med det usunde Klima og uden at have dobt nogen; men de havde saadet Sæden og forberedt den senere store Høst. Riis tilbragte Resten af sit Liv i Norge, hvor han virkede som Rejsepræst for Missionen. Han døde 1854.

kunde han derfor stifte „Nordslesvigs Missionsforening“ til Støtte for Brødrenehedens Mission i Vestindien. (Den vigtigste Missionsmark nu er Unjamvesi i Østcentralafrika, som Menigheden overtog 1890). Holm, der døde et Par Aar efter Foreningens Stiftelse, har ogsaa skrevet og oversat en Del Salmer. Mest kendt er hans Oversættelse af „Gør Døren høj“.

Og saa gik, — Gud være lovet —, den folkelige Opvaagen ikke Kirkens Dør forbi, thi vel er Jesu Kristi Kirke international og omfatter alle Folkeslag og alle Racer, saa det er sandt, naar Grundtvig synger: „I Jesus-Navnets Offerskaal Hensmelter alle Modersmaal“, men det er lige saa sandt, hvad han siger i sin Lovprisning af det danske Sprog: „Modersmaal er vort Hjertesprog, Kun løs er al fremmed Tale, Det alene i Mund og Bog Kan vække et Folk af Dvale“. Og er der noget, som skal lyde til os paa Hjertesproget, saa er det sandelig Evangeliet. „Det er jo ikke det, at jeg ikke godt kan forstaa en tysk Prædiken,“ sagde en gammel from Flensborgerinde, „men det er nu noget helt andet, naar jeg kommer til dansk Gudstjeneste.“ Udtalelsen stammer fra vore Dage, men den afspejler netop det Forhold, som man langt om længe naaede til Klarhed over i den minderrige Tid for hundrede Aar siden. At Sønderjyllands danskuddannede og danskfødte Præster havde meget lettere ved at tilegne sig denne Forstaaelse end de tyskuddannede, er vel paa den anden Side ikke saa mærkeligt. Den Omstændighed, at dansk-talende Forældres Sønner *skulde* studere ved det tyske Universitet i Kiel for at faa Embede i deres Hjemegn, maatte næsten uundgaaeligt forkvakle deres Indstilling. Og dog trængte i enkelte Tilfælde ogsaa hos dem den folkelige Undergrund op til Overfladen.

Som Eksempel paa denne Udvikling nævner vi *Jep Hansen* i Hjordkær. Han var Bondesøn fra det Sogn, hvis Præst han blev, og havde levet hjemme paa den fædrene Gaard til sit toogtyvende Aar. Via Seminariet i Tønder kom han til Universitetet i Kiel, hvor han blev teol. Kandidat. Som hjemme-

født kom han, alt som Tiden gik, i et enestaaende faderligt Forhold til sine Sognebørn. Straks efter sin Udnævnelse forbavtede og imponerede han dem ved at indføre holstensk Driftsmaade paa Præstegaarden; men han var ikke blot en dygtig Agrar men tillige noget af en lærd Mand. Hebraisk og Græsk var han en Mester i, og Fransk læste han flydende, men han havde rigtignok sin egen private Udtale af det. Til at begynde med var Jep Hansens Standpunkt Rationalismen, men efterhaanden kom han til dybere Kristustro ved sin Ven-skab med den slesvigholstenske Provst Rehhoff i Aabenraa. At hans Hussprog var tysk, skal ikke forties. Baade hans egen og Hustruens Uddannelse, — hun var en Professordatter fra Kiel —, var jo foregaaet paa Tysk; men jo længer jo mere trængte den danske Underbevidsthed frem for til Slut at vinde en klar Sejr. Sine Prædikener holdt han til Dels paa Folkesproget, og hans Virksomhed for Modersmaalets Ret foregik vel i al Stilhed men havde ikke desto mindre — eller maaske netop derfor — ikke ringe Virkning. Han blev følgelig haanet over en lav Sko af Tyskerne, og ogsaa andre har moret sig over hans særprægede Væsen og „knoldede Hoved“; men de, som virkelig kendte „gamle Jep“, agtede ham meget højt: „Som en Eg havde han sin stærke Rod i den Jord, hvor hans Fædre havde levet i Hundreder af Aar“.

Af de fra første Færd bevidst danske Præster var *Jørgen Hansen* den selvstændigste, hvad Personlighed angaar. Han var Smedesøn, født 1802 i Tandslet paa Als. Som Student i København sluttede han sig til Professor H. N. Clausen, men han naaede aldrig saa vidt i positiv kristelig Retning, som denne i Tidens Løb gjorde det. Jørgen Hansen blev først Sognepræst i Ballum og dernæst i Notmark paa sin Fødeø. Begge Steder arbejdede han ihærdigt for en tidssvarende Forbedring af Skole- og Fattigvæsenet. I Notmark var han endvidere paa patriarkalsk Vis Bøndernes Hjælper og Raadgiver i deres mange Retsstridigheder med Hertugen af Augustenborg. Straks da Christian Paulsen raabte Vagt i Gevær over for

Slesvigholstenismen, traadte Jørgen Hansen i Forbindelse med ham, og ved det første Valg til Stænderne fældede han Hertugens haandgangne Mand, Herredsfogeden i Nordborg, ligesom han leverede vægtige Bidrag til Sønderjyllands første danske Avis, Peter Christian Kochs „Dannevirke“. Som gammeldags dansk Slesviger sympatiserede han imidlertid ikke med den førende Nationalliberalisme, skønt den talte hans Ungdoms Lærer som en af sine Bannerførere. Det gjaldt saavel dens politiske Frihedsideer som dens Krav om et Danmark til Ejderen. Om Casinomøderne i 1848, som han personlig overværede, udtalte han uforbeholdent: „De Folk er gale. Det er lige saa stor en Separatisme som den anden“, d. v. s. den slesvigholstenske. 1845 var Jørgen Hansen blevet forflyttet til Egen, og tre Aar efter blev han tillige Biskop over Als og Ærø, der 1819 var udskilt fra Fyn som et selvstændigt Stift.

Nationalpolitisk stod den kæmpestore *U. S. Boesen* fra Faaborg paa Linje med Jørgen Hansen. Han var kærnedansk men ikke nationalliberal. Som Præst var han derimod en Tilhænger af Vækkelsen. Baade i Nørre Løgum, Oksenvad og Fjelstrup sluttede han sig til de vakte Kredse, og de paa deres Side flokkedes om hans følelsesfulde bibelske Forkyndelse. Til Tider kunde han synes noget stiv og utilnærmelig, men der var megen bunden Varme i hans Hjerte. Som saa mange sønderjydske Præster i Fortid og Nutid var han meget salmehistorisk interesseret. Sammen med *C. W. Meyer* i Abild udgav han 1844 en Salmebog, der sluttede sig nær til Pontoppidans; men større Udbredelse fandt den ikke. Den indeholdt ogsaa kun et Faatal af de nye danske Salmer.

Mere folkelig end de ovennævnte var *Kristen Karstensen*, som efter Studier i København blev Sognepræst i Dybbøl 1839 og senere Førstepræst i Broager og Provst. Callisen, der allerede paa det Tidspunkt var ivrig for at hinde Kandidater fra Københavns Universitet i at blive kaldet til de slesvigske Embeder, præsenterer ham med følgende Ord i

sine Optegnelser: „I Dybbøl indførte jeg under min Visitats en ny, ret tiltalende, med fortræffelig Digtergave udstyret, men (!) helt dansk uddannet Mand.“ Hvad Digtergaven angaar, skal vi minde om, at Karstensen er Forfatter til Sangen om sin Fødeø Als, „Af Østerhavets Vove“, og til „Længe nok har jeg Bondepige været“, hvor han frisk hævder Modersmaalets Odelsret over for det tyske.

Tilbøjeligheden til at glide helt ud i det politisk nationale Arbejde møder vi hos *H. W. Hertel*. Han var født i Rønnebæk og havde været Præst i de jyske Hedeegne, da han i 1841 kom til Moltrup-Bjærning. Her tog Kampen om Sønderjylland ham fuldstændigt, saa han blev en trofast Støtte for Laurids Skau, P. C. Koch og „Den slesvigske Forening“, og sine slesvigholstenske Kolleger, der nægtede at tale Dansk ved Konventerne, fik han sagt mange drøje Sandheder.

Der er én Præst til, som vi ikke kommer uden om i denne Forbindelse, og det er Sjællænderen *Ludvig Hass*, der 1835 fik Enklavesognet Mjolden. Hass var Grundtvigianer, saa fra Prædikestolen i Mjolden Kirke lød nu de første grundtvigske Kirke-toner i Sønderjylland. Jordbunden var vel forberedt af gammel og nyere Vækkelse, og som saa mange Steder i Kongeriget begyndte Vækkelsen ogsaa her saa smaat at gaa over til Grundtvigianismen. For den danske Sag virkede Hass som aktivt Medlem af „Selskabet for dansk Lærings Udbredelse i Slesvig“.

Hass var paa flere Maader en ejendommelig Mand, men han kunde i saa Henseende slet ikke hamle op med den unge aparte Thybo, der 1838 kom til Sognet som Huslærer hos den rige Knud Knudsen i Forballum. Det var *Christen Kold*. Han var allerede da baade kristeligt og folkeligt vakt, det første ved Peder Larsen Skræppenborgs Vidnesbyrd, det andet ved Ingemanns historiske Romaner. Men det var i Mjoldentiden, Kold modnedes til sin Manddoms Gerning som kristelig Folkeoplyser, for her gik det op for ham, at Børnene ikke skulde plages med at lære Balles Lærebog udenad, men at der skulde fortælles og vidnes for dem om Guds Førelse med sit Folk. Og Kold lod det ikke blive ved Børnene men

begyndte endvidere et Arbejde blandt de unge Karle i Sognet, som han samlede til Møder, hvor han læste højt for dem af Ingemanns Romaner, for paa den Maade at vække den danske Folkeand til Live. Kold vilde ogsaa meget gerne prøve sin Undervisningsmetode i en større Skole, men Myndighederne stillede sig overalt i Vejen og forlangte Udenadslæren efter Balle. Fortvivlet besluttede Kold saa at rejse til Amerika. Derover naede han dog ikke; men han kom til Asien. Det forholdt sig nemlig saadan, at Pastor Hass, som paa alle Maader stillede sig venligt over for Kold, følte Kald til at drage ud til de græske Kristne i Tyrkiet for at vække nyt Liv i dem ved at give dem Del i den kirkelige Oplysning, som Grundtvig havde bragt den danske Menighed. Kold delte ingenlunde Hass's romantiske Syn paa denne Mission, der da ogsaa blev en Fiasko, men da han partout vilde udenlands, fulgte han med Hass som dennes Tjener. Kolds Gerning i Sønderjylland kom saaledes kun til at strække sig over tre Aar og var lokalt begrænset, men den betød ligefuldt Indledningen til et af Hovedkapitlerne i Danmarks kristelig-folkelige Historie.

En stor Sejr for den danske Bevægelse i videre Forstand og for Grundtvigianismen i snævrere naedes ved Grundlæggelsen af *Rødding Højskole*. Skolens Oprettelse i 1844 fremgik af et Samarbejde mellem „Den slesvigske Forening“ og den københavnske „Syvstjerne“, hvis ledende Mand var Professor H. N. Clausen. Som det vil vides, stod denne teologisk i et skarpt Modsætningsforhold til Grundtvig, men de mødtes i fælles Kærlighed til Sønderjylland. Helt frivillig gik Clausen dog ikke med til at realisere Grundtvigs historisk-poetiske Højskoletanker. I første Omgang kom det derfor til et Kompromis, saa Skolen blev anlagt for „Bonde og Borger“ med et toaarigt Kursus med mange Fag, men da Ledelsen gik over til den danske Kielerprofessor *Christian Flor* og derefter til *Fr. Helveg*, blev Fagdannelsen mere og mere skubbet i Baggrunden. Danmarks første Højskole var kort sagt paa Vej til at udvikle sig til en rigtig Højskole, da Krigen brød ud og satte en foreløbig Stopper for dens Virksomhed.

Kapitel 3.

Fra Krig til Krig (1848—64).

Christian VIII havde sat det som sin kongelige Opgave „at staa over Partierne og vedligeholde Tilstanden, som den var, Slesvig som et særskilt Hertugdømme under den danske Krone, enhver Undersaats Sprogforhold respekteret“. Men i 1848 led denne Helstatspolitik Skibbrud, og i tre Aar kæmpedes der med Vaaben om Sønderjylland. Paa den ene Side lød Feltraabet „Danmark til Ejderen“, paa den anden „Slesvig-Holsten til Kongeaen“, men Krigens Udfald blev en Tilbagevenden til den gamle danske Helstatspolitik, thi under udenrigspolitisk Pres blev det ved de saakaldte Aftaler 1851—52 bestemt, at Sønderjylland ikke maatte indlemmes i Danmark og ikke knyttes nærmere til Kongeriget, end Holsten blev det. Noget var dog vundet ved de danske Vaabens tapre Indsats. Slesvigholstenismen var for en Tid besejret, og der kom nu endelig igen et dansk Styre i vort gamle Grænse-land.

For Sønderjyllands Præster, baade de dansksindede og de slesvigholstenske, havde Krigsaarene været rige paa dramatiske Begivenheder.

I Ribe og Als Stifter blev Gejstligheden dog saa nogenlunde forskaanet for Omvæltninger af indgribende Karakter. Det sidste Sted sad *Jørgen Hansen* hele Tiden uanfægtet som Biskop, og som Medlem af „Immediatkommissionen“, der under Vaabenstilstanden fik overdraget Styret af Als og Ærø, havde han Hovedæren for en rolig dansk Udvikling. Over

for Slesvigholstenerne bestræbte han sig efter at sætte Retfærdighed over alle nationale og politiske Bestræbelser samt kun at bedømme Handlinger, ikke Tanker og Sympatier. De Par slesvigholstenske Præster, som efter Freden maatte forlade Als, havde kun deres egen Umedgørlighed at takke derfor.

I Slesvig Stift gik det anderledes voldsomt til. Adskillige af de ivrigst dansksindede Præster maatte ved Krigsudbruddet flygtende forlade Landsdelen. De, som sluttede sig til Oprørsregeringen, — og det var langt den overvejende Del —, førte derimod det store Ord og mente sig sikre i Sadlen. Da Superintendent Callisen foretrak at tage sin Afsked, blev hans Embede delt. Provst *J. A. Rehhoff* i Aabenraa overtog den dansktalende Del af Stiftet, og den politisk aktive Provst i Hütten og Præst i Frederiksberg ved Slesvig, *N. J. E. Nielsen*, fik den tysktalende Del. Det var sidstnævnte, der fik paabudt Kirkebønnen „Velsign vor Fyrste og Øvrighed“. „Øvrigheden“ var naturligvis den provisoriske Regering, og „Fyrste“ kunde efter Behag opfattes som Frederik VII eller Hertugen af Augustenborg.

Men ved Fredericiaslaget vendte Krigslykken sig til Fordel for os, og en Kommission indsattes under Vaabenhvilen til at udøve Styret i Sønderjylland i den danske Konges Navn. Det varede heller ikke længe, førend Regeringskommissionen nedlagde Forbud mod den slesvigholstenske Kirkebøn og paabød en Tilbagevenden til den gamle, „Velsign vor allernaadigste Konge, Kong Frederik VII, og hele det kongelige Arvehus“. Ikke færre end 197 Præster protesterede herimod. Saa var der for Kommissionen til sidst ikke andet at gøre end at skride til Aktion mod de gejstlige Rebeller. Rehhoff blev afskediget fra sit Embede i Begyndelsen af 1850, og *Jep Hansen*, Hjordkær, — hans fordums Ven men nu bitre Modstander —, blev foreløbig hans Efterfølger som Provst og Superintendent, og paa samme Maade blev Nielsen i April

samme Aar erstattet af den loyale Provst *Asschenfeldt* i Flensborg.

I Tiden, der fulgte efter Freden, skulde det danske Styre af Sønderjylland staa sin Prøve. Det gjaldt ogsaa paa Kirkens Grund.

En Bestemmelse, som man ikke dengang (1852) tillagde større Betydning, men som nu er blevet aktuel, var Regeringens Bekræftelse af, at det var de enkelte Sognemenigheder, der havde Skøde paa Præstegaardene med deres Tilliggender. Paa den Maade blev den sønderjydske Præstegaardsjord ganske anderledes end den kongerigske sikret over for Statens senere Udstykningstilbøjeligheder, saa her har vi Forklaringen paa, at man i Sønderjylland stadig har kunnet bevare Præstegaardsjorden som Menighedens Ejendom.

Set med Datidens Øjne var Ordningen af de kirkelige Sprogforhold langt vigtigere, ja den alt overskyggende Begivenhed. Den ledende Mand paa dette Omraade var Departementschefen i det slesvigske Ministerium, *Th. Regenburg*, en Præstesøn fra Aabenraa og efter Faderens Død opdraget af Pastor Prehn i Bjolderup. Regenburg var en varm Fædrelandsven og en overbevist Kristen, og i Kraft af begge disse Egenskaber blev han enestaaende til at indgive Mellemslesvigs danske Præster Mod og Lyst til at holde ud under alle de Storme de kom ud for.

Paa Grundlag af Frederik VI's Sprogreskript fra 1810 gennemførtes i Foraaret 1851 de nye Bestemmelser. I Nord-slesvig blev Kirkesproget paa Landet helt igennem dansk, i Byerne afvekslende dansk og tysk, men ved Embedshandlinger havde enhver Ret til selv at bestemme Sproget. I Mellemslesvig med Undtagelse af Sydangel blev det ligeledes afvekslende dansk og tysk. I Sydslesvig og Frisland blev Kirkesproget ved med at være udelukkende tysk. Skolesproget fulgte som hidtil Kirkesproget — dog saadan, at Mellemslesvig fik overvejende dansk Skolesprog.

Det er muligt, at Sprogskellet for det mellemslesvigske

Blandingsbælte var noget for vilkaarligt. Det omfattede nemlig mod Syd nogle Sogne, hvor kun enkelte gamle Mennesker talte Dansk, men i Sammenligning med, hvad der senere blev budt Nordslesvig fra tysk Side, var det kun Bagateller; men allerede dengang forstod tysk Propaganda til fulde den Kunst at gøre et stort Nummer ud af Smaating.

Alene for Sprogskriptets Skyld var det nødvendigt igen at forene Slesvig Stift under ét gejstligt Overhoved, som man efter dansk Brug gengav Titlen af Biskop. Regeringen havde ønsket Tidens kendteste Slesviger, den teologiske Professor ved Københavns Universitet *H. L. Martensen*, paa denne Post, men da han var Modstander af Sprogbestemmelserne, vægrede han sig ved at overtage det dermed forbundne Ansvar og foretrak i Stedet efter Mynsters Død Sjællands Bispestol. Saa henvendte man sig til *U. S. Boesen*, Fjelstrup, der efter store Betæneligheder modtog Tilbudet (1854). Han fik sin Bolig i Flensborg, der i Aarene mellem Krigene var Sønderjyllands Hovedstad.

Som vi har set, var det ingen ringe Mand, som med Boesen kom paa Slesvig Bispestol. Paa én Gang myndigt og retfærdigt udførte han sine Embedspligter. Med Fasthed gik han ind for den danske Sprogpolitik, men egentlig Grund til at klage over ham, havde man ikke fra tysk Side. Skulde nogle beklage sig, maatte det i Stedet være Grundtvigianerne, som Boesen med sit pietistiske Livssyn ikke var nogen Ynder af, og hvis Frihedsideer han betragtede som direkte kirkeopløsende.

Boesens Kollega i Ribe var den lærde Kender af danske Klostre i Middelalderen, *J. B. Daugaard*, der sad som Biskop fra 1850 til sin Død 1867. Han var en sjældent harmonisk Personlighed, beundret for „den mageløse Blanding i hans Sjæl af den mest oplivende Gemytlighed med den dybeste Alvor“ og „naturlig Jævnhed forenet med stor aandelig Overlegenhed“. Teologisk konservativ var han i det væsentlige en Tilhænger af den Linje, Mynster havde afstukket i hans

Studentertid. Sine Præster i Tørninglen og Enklaverne fulgte han med stor Opmærksomhed. Særlig aarvaagen var han over for Angreb paa dem i den tyske Smudspropaganda.

I de menige Præsters Række møder vi talrige nye Ansigter. Udrensningen i Præstestanden medførte jo en ligefrem Masseudnævnelse, hvilket igen betød, at en Del uerfarne Folk kom med i Købet. I 1858 var der i Sønderjylland 126 Præster fra Hertugdømmerne og 156 fra Kongeriget. Naar det sidste Tal kunde blive saa stort, hænger det sammen med, at Frederik VII personlig tog Initiativet til en Ophævelse af det kiel-ske Biennium.

At Grundtvigs Disciple i stort Tal meldte sig til Præstetjenesten i Sønderjylland, var kun i sin Orden.

Fr. Helveg har vi allerede nævnt som Forstander for Rødding Højskole. Efter at have gjort Krigen med som Feltprester blev han Sognepræst ved Frue Kirke i Haderslev. Som Prædikant var han betydende og vækkende og som Teolog den lærdeste af Grundtvigianerne. Desværre kunde han ikke helt frigøre sig for det knudrede Sprog, han havde lært af Hofmann i Erlangen. Derfor var der kun faa, som læste hans Værker, af hvilke „Spaadomme eller Gud i Historien“ udkom i hans Haderslevtid. Han fremtræder heri som Discipel af baade Hofmann og Grundtvig. Begge havde nemlig aabnet hans Blik for Forholdet mellem Kristendommen og Historien som det, hvorigennem „Kristendommens Herlighed oplukkes til Aandens Bekræftelse“. Over for de tyske Beskyldninger mod de danske Præster tog Helveg flere Gange til Orde i saavel tyske som danske Blade.

Som „den mest udprægede af Grundtvigianerne“ er *Frederik Engelhardt Boisen* blevet betegnet. Det er imidlertid nok værd at erindre sig, at hans Vej til Grundtvig var gaaet over Pietismen i Sydvestsjælland. Han havde sønderjydsk Blod i Aarerne, thi hans Fader, Lolland-Falsters første Biskop, Rationalisten Peter Outzen Boisen, stammede fra Emmerlev ved Højer. Boisen havde været Medlem af den grundlov-

givende Forsamling og var 1849 blevet valgt til Folketinget, men han nedlagde sit Mandat, da han det følgende Aar blev Præst i Vilstrup. Her virkede han overordentlig aktivt for at fremme dansk Aandsliv og Kirkeliv, og hans Indflydelse strakte sig langt ud over Sognets Grænser, thi 1852 begyndte han Udgivelsen af „Budstikken“, et Folkeskrift til baade Oplysning og Opbyggelse. Det var det, der skaffede ham Kendingsnavnet „Budstikke-Boisen“. Da han 1859 blev forflyttet til Stege, digtede Edvard Lembcke til hans Afskedsfest „Vort Modersmaal er dejligt“.

Naar Egnen omkring Rødding endnu i vor Tid kan kaldes det ideelle Hjørne skyldes det for en ikke ringe Del *Hans Sveistrup*. For hans religiøse Udvikling havde den grundtvigske Præst Vilhelm Birkedal og Lægprædikanten Peder Larsen Skræppenborg haft afgørende Betydning. At han kom til Rødding og Skrave skete paa Foranledning af H. D. Kloppeborg, som i 1861 opfordrede ham til at søge det ledige Embede. Han fik det og fyldte snart de forhen tomme Kirker, ligesom han kom i nær Kontakt med Livet paa den genoprettede Højskole, og saare betydningsfuldt var det, at han som den første havde Held til at slaa Bro mellem denne og Omegnens Folk. Hans Biograf H. Kau siger om ham: „Sveistrup staar for mig som Idealet af en Præst og som en af de ædlest og lyseste Skikkelser, jeg har mødt paa min Vej.“

Andreas Leth havde været Adjunkt i Ribe, førend han i 1850 kom til Aabenraa som Præst, saa han var fra første Færd godt inde i de sønderjydske Problemer. Som Prædikant var han en Mester i Veltalenhed. „Nordens Gyldenmund“ blev han kaldt; men det var ikke bare Kling-Klang, der lød fra hans Læber. Tidligere havde der ikke været megen kristelig Interesse i Aabenraa, men Leth fremkaldte en Vækkelse af den ældre grundtvigske Art, der paa flere Maader stod Pietismen nær. 1863 drog han til Sjælland.

Heller ikke den folkelige *H. F. Feilberg*, der 1856 blev Kapellan i Store Solt i Angel og siden Sognepræst i Valsbøl

og dernæst i Store Vi, stod fremmed over for de sønderjydske Forhold. Han var født i Hillerød, men da han var syv Aar gammel, blev Faderen Præst i Vester Vedsted og senere i Ullerup. I sine Studenteraar havde Feilberg siddet under Grundtvigs Prædikestol i Vartov, men paa en Rejse til England blev han desuden stærkt betaget af Vækkelsesprædikan-ten Spurgeon, hvis Prædikener han oversatte til Dansk. Som Præst i „det blandede Distrikt“ lærte han sig Anglerdansk for til fulde at kunne betjene sine Sognebørn med Evangeliets Forkyndelse; men særlig kendt er han blevet som fremra-gende Skildrer af Bondebefolkningens Sprog, Liv og Sæder. Valsbøl og Omegn har han afmalet i sit første Skrift i den Retning, „Fra Heden“, som udkom 1863 og senere blev for-billedligt for en hel Litteraturgren. Sjældent værdifulde er ogsaa Feilbergs „Erindringer fra et dansk Præsteliv i Mel-lemslesvig“ (Sønderjydske Aarbøger 1895). De viser, hvor-dan han som faa er trængt ind til Kærnen af de kirkelige og nationale Spørgsmaal. I skarp Polemik mod Martensens Syns-punkter forsvarer han med overbevisende Sagkundskab Sprogskriptet ud fra den faste Overbevisning, at Sprogsagen med Lethed vilde være kommet i Orden i Løbet af en Menne-skealder, om man havde været forskaanet for den ubændige tyske Agitation.

I Satrup i Angel møder vi *H. F. Rørdam*, udgaaet fra en gammel Præsteslægt, der siden Reformationen i otte Gene-rationer havde staaet i den danske Kirkes Tjeneste. „Aanden fra 48“ havde grebet ham i Studieaarene, men skønt knyttet til en udpræget grundtvigsk Studenterkreds blev han aldrig Grundtvigianer i snævrere Forstand. Efter sit eget Udsagn var han baade Grundtvigs og Martensens Discipel. Det var i 1860, han blev kaldet til det sønderjydske Embede. Som Feilberg fik ogsaa han store Vanskeligheder at kæmpe med, men ved sin redelige og ireniske Personlighed vandt han sig forholdsvis hurtig en solid Position hos mange i Menigheden. Rørdam var allerede da kendt som en meget vidende Kirke-

historiker. 1857 havde han overtaget Redaktionen af „Kirkehistoriske Samlinger“, og paa sønderjydske Grund begyndte han sammen med Nabopræsten i Sørup, *Immanuel Barfod*, at udgive det første kirkehistoriske Tidsskrift i Sønderjylland, „Kirke-Kalender for Slesvig Stift“. Der kom imidlertid kun to Bind, da Krigen i 64 gjorde en brat Ende paa den saa frugtbart begyndte Virksomhed.

Uden for Præsternes Kreds men i nær Tilknytning til den grundtvigske Lejr stod cand. theol. *Sofus Høgsbro*, der fra 1850 til 62 var Forstander for Rødding Højskole. Han ønskede bestemt Skolen bevaret som grundtvigsk Højskole med den folkelige Vækkelse som sit Maal og kæmpede sejrrigt for dette Standpunkt, da der kom en Bevægelse i Gang for at omdanne den til en rent faglig Landbrugsskole. Ogsaa fordi Høgsbro politisk havde mange Forbindelser med „Bondevenerne“, kom Skolen ud for adskillige Storme, men dens Elever mindedes den altid med Glæde og Taknemmelighed for dens Evne til „at vække Liv og fædrelandsk Begejstring i Ungdommen“.

En lille Kreds af overvejende Grundtvigianere i Vestslesvig fik efter Mødestedet Løgumkloster Navnet „Klosterbrødre“ knyttet til sig. Den kendteste blandt dem var *Cornelius Appel*, Lærer ved Tønder Seminarium. „Klosterbrødrene“ ønskede ikke mindre end de Ejerdanske at bevare hele Sønderjylland for Danmark, men de mente, at det kun var muligt, naar der raadede fuld Frihed i sproglig og national Henseende. Naar Regeringen fra 1861 begyndte at fire paa Sprogskripterne i „det blandede Bælte“, skyldtes det dog ikke saa meget Klosterpolitikens Forkæmpere som udenrigspolitiske Motiver.

Men der var i Sønderjylland i Tiden mellem de to Krige ogsaa andre Kirkemænd end de Grundtvigske.

Mourits Mørk Hansen var ved Københavns Universitet blevet paavirket af baade Martensen og H. N. Clausen. Endvidere havde han med Liv og Sjæl deltaget i 1840ernes na-

tionalliberale Røre og været Medlem af den grundlovgivende Forsamling. Da han i 1850 kom til Felsted, svigtede han heller ikke nu sin politiske Interesse men lod sig vælge til Stænderforsamlingen i Flensborg, hvor han i de sidste Sessioner blev en af den danske Minoritets helstøbte Førere. I Felsted havde han en kolossal Indflydelse. „Han holdt Sognet i sin Haand,“ sagdes der om ham, og om hans Gerning som Præst siger det ikke saa lidt, at hans tyske Efterfølger ved hans Død 1895 nedlagde en Krans paa Vonsild Kirkegaard og gjorde det med den Begrundelse, at ingen havde virket saa velsignelsesrigt for Menigheden i Felsted som Mørk Hansen.

Ogsaa *Johannes Fibiger* hørte til de Aargange af unge Studenter, der var blevet henrevet af Martensens sprudlende Veltalenhed, men nok saa betydningsfuld var den religiøse Krise, som hans tungsindige Gemyt tvang ham ind i. 1850 kom han til Haderslev, dels som Lærer ved Latinskolen, dels som Præst ved Skt. Johannes Hospital. Præstegerningen omfattede han med dyb Alvor, og især søgte han ved personlig Sjælesorg at blive noget for den enkelte. Her mærker man Søren Kierkegaards Indflydelse. Fibiger beskæftigede sig hele sit Liv med religionsfilosofiske Studier, og desuden forsøgte han sig som Dramatiker, men hans Skuespils tunge Form var Skyld i, at de — til hans store Skuffelse — ikke slog igennem. 1859 blev han Præst ved Garnisons Kirke i København.

En smuk Repræsentant for den mynsterske Linje i dansk Kirkeliv var *Gomme F. A. Graae* i Flensborg. Paa Grund af sin Loyalitet under Krigen fik denne By Lov til at beholde sit tyske Kirkesprog, men af Hensyn til de dansktalende Borgere udvidede man den gamle danske Gudstjenesteordning i Helligaandskirken til ogsaa at omfatte de almindelige kirkelige Forretninger. Omkring Kirken dannedes paa den Maade en dansk Frimenighed, og det var for den Graae blev Præst. Han var en dygtig Prædikant, der altid klart og aktuelt tog Sigte paa Evangeliet. Skønt han under ingen Omstændigheder søgte „at lokke Folk til sig eller den danske Kirke“, voksede Menigheden

U. S. Boesen.

*Et en Tidens Løb er det gaaet
og det er nu alle Læseres
Hjerte*
H. Sveistrup

Hans Sveistrup.

M. Mørk-Hansen.

H. F. Feilberg.

Cornelius Appel.

Hans Tonnesen.

T. C. H. Kaftan.

Slesvig Domkirke efter Restaureringen i 1890'erne.
Danmarkens Historie Online
Dansk Sletgeforskeres Bibliotek

stadig, saa han kom i Gerning til at bevise, at det ogsaa ad Frivillighedens Vej lod sig gøre at flytte dansk Aandslivs Grænsepæle mod Syd. En trofast og dygtig Hjælper havde han i Degnen *Hans Mikkelsen Tofte*, „de sønderjydske Piger“s Fader.

Det var i 1850erne, at *Søren Kierkegaard* rettede sit flammende, sygeligt fanatiske Angreb paa den officielle Kirke og Kristendom. Kampbulderet naaede ogsaa til Sønderjylland, hvor *P. C. Koch* hejste Stormvarslerne i „Dannevirke“, og i de sønderjydske Præstegaarde var der adskillige, som herunder blev rystet i deres Sjæls Grundvolde. Det gjaldt fremfor alle *H. P. Kofoed-Hansen*, Sognepræst i gamle Haderslev og Provst for Haderslev Provsti. Kofoed-Hansen havde fra første Færd fulgt Kierkegaards Forfatterskab med levende Deltagelse og skrevet flere vægtige Anmeldelser af hans Værker. Efter Kierkegaards Død (1855) udgav han et Par Indlæg i den standende Strid, især rettede mod Biskop Martensen; men han var selv blevet vaklende og fandt først Hvile, da han 1887 gik over til Romerkirken.

Alle de ovenfor nævnte Præster — og mange flere end dem — var gaaet til deres Gerning i Sønderjylland i baade Jesu og Danmarks Navn. Derfor er deres Navne levende i mange Hjerter den Dag i Dag. Kunde man spørge dem selv, om de saa naaede, hvad de havde haabet paa, vilde dog sikkert de fleste svare med et ærligt Nej — ogsaa bortset fra, hvad der skete i 1864 —, og jo længere Syd paa deres Arbejdsmark var faldet, desto kraftigere vilde deres Nej lyde. Og alligevel vilde heller ikke de sidstnævnte betragte deres dansk-kristne Kulturindsats som frugtesløs. Som deres mange Breve til Regensburg viser, vilde de med Rette mene, at de havde lagt Grunden til en Udvikling, som under roligere Forhold kunde være blevet ført igennem til Sejr.

I de blandede Sogne i Mellemslesvig gik det da ogsaa helt godt i de første Aar efter Fredslutningen. Sine Steder var Besøget ved de danske Gudstjenester endda jævnt stigende, og

ved Biskop Boesens Visitatser mødte Ungdommen næsten overalt talstærkt op og viste gode Religionskundskaber; men navnlig efter de sidste Stænderforsamlinger satte den voldsomme slesvigholstenske Agitation ind, saa der var de Sogne, hvor der til sidst kun var meget faa til Kirke paa de danske Søndage. Det blev derfor snart en almindelig tysk Paastand, at den danske Regering ved sin sproglige Tvangspolitik havde „nedbrudt et blomstrende Kirkeliv“. At det var Tyskernes egen ophidsende Propaganda, der drev Folk bort fra Kirken, saa de selvfølgelig bort fra. Indrømmes skal det dog, at en Del af Modstanden skyldtes den Omstændighed, at Tysk for mange Mellemslesvigere i Tidens Løb var kommet til at staa som det rigtige Kirkesprog, ja som „det hellige Sprog“, som de kun nødigt vilde slippe.

I Nordslesvig var der ligesom tidligere et helt anderledes betydeligt kristeligt Liv, der vel især hang sammen med Modersmaalets Bevarelse som baade Tale- og Skriftsprog. Men heller ikke her blomstrede Kirkelivet i den Grad, som man kunde have ventet efter Optakten i den foregaaende Periode. Meget udbredt var Præsternes Klage over „en ved Velstand tiltagende Verdslighed og Tryghed i det Jordiske.“ Det var navnlig paa det frugtbare Østland, at Materialismen slog sit graadige Greb i Menneskesindene. I Midtlandet og paa Vesteregnet var Billedet langt lysere — særlig der, hvor Pietismen og Herrnhutismen gik over til Grundtvigianismen.

I Christiansfeld stillede Brødremenigheden sig loyalt over for den danske Stat, selv om en Del af dens tyske Medlemmer havde været meget emsige under Trearskrigen. 1862 blev Frederik VII modtaget der med samme Jubel som sine For-gængere, naar de gæstede Byen. Men trods Oprettelsen af et dansk Præsteembede (1830) var og blev Tysk Menighedens Hovedsprog. Ved de store Missionsfester og andre Møder, der stadig samlede Hundreder fra hele Nordslesvig, prædikedes der dog paa Dansk.

Ogsaa en baptistisk Bevægelse hører med til Billedet af Mellemkrigsaarenes sønderydske Kirkeliv. Dens to Hovedcentrer var Eckernførde mod Syd og Haderslev mod Nord. Det sidste Sted var det en tidligere Skræder og Lærer, *Mogens Abraham Sommer*, der gik i Spidsen. Søren Kierkegaards „Øjeblikket“ anvendte han som Haandbog for sine ubeherskede Angreb paa Statskirken og Præstestanden, og han optraadte samtidig som Kvaksalver. Sekten sygnede dog hen efter faa Aars Forløb, og Sommer rejste til København og siden til Amerika.

Kapitel 4.

„*Det har slet ingen Hast for dem, som tror*“. (1864—1914).

Ved Novemberforfatningen 1863 brød Ministeriet *Hall* totalt med Helstatspolitikken og proklamerede en Fællesforfatning for Danmark og Sønderjylland, medens Holsten skulde skilles ud og kun have Konge og Udenrigspolitik fælles med det øvrige Monarki. Det tyske Svar blev Preussens og Østrigs Krigserklæring. Danmark tog Kampen op med det kendte sørgelige Udfald. Men ogsaa Slesvigholstenerne led Nederlag. De fik ikke det „Schleswig-Holstein meerschlung“, de havde drømt om, thi *Bismarck*, den førende preussiske Statsmand, var ikke interesseret i en ny lille Mellemstat, og efter at ogsaa Østrig var blevet knust 1866, blev begge Hertugdømmerne indlemmet i Preussen. I sin Nytaarsartikel 1867 skrev derfor det slesvigholstenske Kirkeblad disse karakteristiske Ord: „Sjælen har lidt Skade ved Anneksionen, men man maa acceptere Forholdene“. Men forsvandt Slesvigholstenismen lidt efter lidt som Dug for den stærke Sol fra Syd, saa holdt den gamle rodfæstede Danskhed Stand. Ved Pragfredens § 5 fik Nordslesvigerne Tilsagn om ved en fri Afstemning at kunne tilkendegive Ønsket om at blive forenet med Danmark, og selv om *Bismarck* aldrig turde lade det komme til en Prøve og 1879 uden videre erklærede Bestemmelsen for ophævet, blev Haabet om en Genforening med „det gamle Land“ ved at leve i de danske Hjerter.

For mange af Sønderjyllands dansksindede Præster blev allerede 1864 Afskedigelsens Aar. Den første, der maatte

træde tilbage, var Biskop Boesen, og som ham gik det næsten alle de Præster, hvis Navne er nævnt i det foregaaende Af-snit. Og de, der ikke var blevet afsat i 1864, blev indirekte tvunget til at gaa i 1867, hvor de som alle andre Embedsmænd blev affordret Troskabsed til Kongen af Preussen. Der var vel enkelte, som aflagde Eden, men da de tre Aar efter fik Paabud om at bede for Tysklands Sejr over Frankrig, drog ogsaa Eds aflæggerne paa faa Undtagelser nær til Kongeriget.

Jørgen Hansen, der var blevet afskediget som Biskop men fortsatte sin Præstegerning i Egen, hørte til dem, der blev. Hans vel overvejede Standpunkt var dette, at kun Fjenden vilde have Fordel af, at Embedsmændene gik bort. Alsingerne forstod og billigede hans Holdning, saa ogsaa andre af Øens Præster fik Mod til at følge hans Eksempel. Den preussiske Regering lagde ham heller ingen Hindringer i Vejen men gav ham oven i Købet en tysk Orden ved Siden af den danske. Selv var Jørgen Hansen fuldt forvissat om, at det preussiske Regime ikke blev varigt, og over for sin Slægtning, den unge H. P. Hanssen, kritiserede han det skarpt. Efter 1864 var han gaaet ind for Delingstanken. Ved hans Død 1889 mødte for sidste Gang baade Danskhedens Førere og den lokale preussiske Administrations Honoratiores op til Begravelsen.

Jørgen Hansen blev paa sin egen Maade Sønderjylland tro til det sidste, men heller ikke de Præster, der var draget til Moderlandet, glemte den Befolkning, de havde tjent med Evangeliets Forkyndelse. Hver paa sin Vis blev de ved at virke for den sønderjydske Sag baade kirkeligt og politisk. Vi skal her blot minde om, hvorledes *Andreas Leth* tilraabte *Bjørnson*: „Vi vil ikke drikke Dus Med dem, der spytter i vort Krus“, da denne paa Vennemødet efter Grundtvigs Død 1872 havde slaaet til Lyd for at ændre Signalerne over for Tyskerne.

Ved den sønderjydske Kirkes Reorganisation, der lededes af den i 1850 afsatte Provst *Rehboff*, blev Tørninglen og En-

klaverne indlemmet i Slesvig Stift, men med Bevarelse af dansk Kirkeret, og paa samme Maade gik det med Als, hvor Bispesædet blev ophævet. Det kirkelige Hovedcentrum blev igen Slesvig By, og Stiftets Overhoved fik atter Titel af Generalsuperintendent.

Ved Sønderjyllands politiske Indlemmelse i Preussen 1866 rejste det Spørgsmaal sig, om den ogsaa vilde medføre en kirkelig, eftersom der i Preussen var gennemført en Union mellem den lutherske og den reformerte Kirke. Det blev dog ikke Tilfældet. Kirkerne i Slesvig og Holsten blev lagt direkte under Kultusministeriet i Berlin med et fælles Konsistorium i Kiel som Mellemed.

Den preussiske Menigheds- og Synodalordning fra 1876 kom imidlertid ogsaa Sønderjyllands og Holstens Kirker til gode. Ved *Kirke- og Synodalordningen for Slesvig-Holsten* fik hver Menighed et Kirkekollegium paa 12—30 Medlemmer, der igen valgte et Kirkeforstanderskab, bestaaende af 4—10 Kirkeældste med Præsten som født Formand. (Præsten blev hver anden Gang udnævnt af Konsistoriet, hver anden Gang valgt af Menigheden — dog saaledes, at der kun kunde vælges mellem tre af Konsistoriet præsenterede Ansøgere). For hvert Provsti var der endvidere en Synode, bestaaende af samtlige Præster og dobbelt saa mange læge Medlemmer, og for hele Landskirken var der en Fællessynode, som samledes hvert tredje Aar i Rendsborg, og hvis Udvalg tilkaldtes ved visse Sagers Behandling i Konsistoriet. Nogen større kirkelig Betydning fik hele denne Synodalforfatning imidlertid ikke, eftersom det nationale Modsætningsforhold omgaaende blev overført til den, og den var i Realiteten afmægtig i adskillige Spørgsmaal som f. Eks., da Generalsuperintendentens Sæde 1891 blev flyttet fra Slesvig til Kiel, d. v. s. uden for Stiftets Grænser.

Inden Synodalordningen var realiseret, indførtes som Led i Bismarcks „Kulturkamp“ mod Katolikkerne bl. a. tvungent

borgerligt Ægteskab og den Personregisterføring, som desværre stadig staar ved Magt.

Hvad angaar Kirkesproget, saa blev det meget hurtigt tysk overalt i Mellemslesvig. Kun i Flensborg blev der stadig prædikedet paa Dansk i Helligaandskirken, men den danske Menighedsordning blev ophævet, og Gudstjenesternes Antal blev efter 1900 sat ned til det halve. I Nordslesvig blev Kirkesproget tysk i Byerne ved Hovedgudstjenesten, der holdtes af Sognepræsten, hvorimod Andenpræsten holdt Froprædiken eller Aftensang paa Dansk. I Landsognene vedblev Kirkesproget at være dansk lige op til 1920. Dog ogsaa her satte Tvangsfortyskningen ind ved Indførelsen af en Række tyske Gudstjenester, varierende fra 2 til 30. Følgende Tal taler for sig selv. I 1864 var der 102 Sogne med udelukkende dansk Kirkesprog, i 1890 var dette Tal dalet til 69, og i 1912 var det naaet helt ned til 26. Alligevel var Kirken i Nordslesvig betydeligt bedre stillet end Skolen, hvor Anordningen af 18. December 1888 gjorde al Undervisning tysk med Undtagelse af fire Religionstimer, og selv de blev mange Steder saboteret.

Men mangen tyskdannet Præst fik aldrig lært at tale et ordentligt Dansk. Det kunde blive til den rene Komik, som da Provst *Göttig* i 1878 indsatte en Præst i Hjordkær og udtalte: „Du Jordkirch Menighed haver længe ønsket dig en goot Præest, og nu haver du faaet en satan“, >: saadan, hvortil en Kirkegænger bag efter lunt bemærkede: „Og jeg, som troede, vi havde faaet en Engel“. En anden Gang spurgte *Göttig* de forbavsede Skolebørn: „Kan I kalde mig en Jomfru?“ (*Könnt Ihr mir eine Jungfrau nennen?*). Eller der var *Gardthausen* i Ulkebøl, som prædikede: „Kristus, Guds Knægt, stod op af Grøften“, og bad „Tillad os vor Skyld“ o. s. v. Eksemplerne er legio, men det skal tilføjes, at en meget væsentlig Forbedring indtraadte, da Provst *Prahls* Sønneson, den ansete, dygtige og varmhjertede *Hans S. Prabl*, i 1893 blev Leder af det i Haderslev indrettede Præsteseminarium, hvor de teologiske Kandidater blev forberedt til Arbejdet i de danske

Menigheder. De fleste af Præsterne var for øvrigt Landsdelens egne Børn.

Hvor Prædikesproget var dansk, var Salmesangen det naturligvis ogsaa; men man trængte efter 64 i høj Grad til en ny Salmebog, da der efterhaanden paa dette Omraade herskede en broget Mangfoldighed. Af de i Brug værende Salmebøger laa Pontoppidans stadig i Spidsen som en flot Nummer eet. Den anvendtes i 52 Sogne. Saa kom „Evangelisk-kristelig Salmebog“ i 27 Sogne, derpaa Roskilde Konvents i 20, endvidere Meyer og Boesens i 7 og endelig Varnæs-Salmebogen og Kingos i hver 2. Maalet for de danske Sønderjyder maatte være at faa en Salmebog, som med Bevarelse af det gamle lødige Salmestof optog den nye rige danske Salmedigtning, især Grundtvigs Salmer. Men Grundtvig betragtedes af mange tyske Statspræster som kættersk, hvorfor de bevidst søgte at holde hans Salmer ude. I 1883 lykkedes det dog omsider paa Fællessynoden at faa nedsat en Salmebogskommission, hvis to Hovedkræfter blev den ovennævnte *Hans Prahl*, dengang Præst i Møgeltønder, og den dansksindede og fromt lutherske Greve paa Schackenborg, *Hans Schack*. Den første var baade musik- og liturgikyndig og desuden noget af en Digter, og den anden var en betydelig Videnskabsmand, der snart udviklede sig til en fremragende Salmekender.

Kommissionens Arbejde resulterede i „Evangelisk-luthersk Salmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig“. Den fik sin endelige Form paa Fællessynoden 1889 og blev autoriseret ved Kirkelov det følgende Aar. Den er et meget dygtigt Arbejde, der bygger paa Pontoppidans samt Meyer og Boesens Salmebøger, saa Pietismens Arv gik uændret videre og præger endnu i vor Tid den sønderjydske Menighedssang; men desuden aabnede den nye Salmebog Døren for Grundtvigs Salmer, der tilmed ofte blev optaget i en bedre Form end i de kongerigske Salmebøger. I det hele taget bestræbte man sig overalt for, at Salmernes Tekstform laa saa nær op til Originalerne som muligt. Naar man optog Salmerne i hele deres

Længde, skyldtes det dels Linjen fra Pontoppidan, dels at man i Sønderjylland som i Tyskland ofte kun brugte udvalgte Vers af en Salme. At de danske Menigheder modtog den nye Salmebog med Glæde og betragtede den som en dansk Bog, viser dens hurtige Indførelse næsten overalt. En medfølgende Koralbog af Prahl og Organisten *Heinebuch* har samme Tendens som Laubs Melodier.

Som Følge af Adlers mislykkede Agende raadede der ogsaa en Del Forvirring med Hensyn til Liturgien, men 1892 kom der til frivillig Indførelse en ny Gudstjenesteordning paa baade Dansk og Tysk. Ogsaa her var Prahl Hovedmanden. Liturgien er et overmaade smukt Forsøg paa at geninddrage Stof fra Oldkirken og Reformationstiden i Menighedens Gudstjeneste.

I Danmark blev Aarhundredets sidste Halvdel Grundtvigianismens og Indre Missions store Tid. Saadan gik det ogsaa i Nordslesvig, men med den store Forskel, at Grundtvigianismen her udelukkende blev henvist til Dannelsen af Frimenigheder.

Det var i Rødding og Skrave, det begyndte. 1867 nægtede *Hans Sveistrup* at aflægge Troskabseden til Kong Wilhelm, men i Stedet for straks at forlade sine Sogne begyndte han at holde Gudstjeneste i Højskolens Sal og i Storstuen hos Kloppenborg i Skrave. „Trøst i Trængslen“ lyder den betegnende Titel for disse Prædikener, der siden udkom i Bogform. Og Menighederne flokkedes om Sveistrup, medens den tyske Præst stod og talte i de tomme Kirker. Det blev derfor under Bødestraf forbudt Sveistrup at udføre kirkelige Handlinger for Landskirkens Medlemmer, saa da Vejen Sognekald lige Nord for Grænsen blev ledigt, søgte og fik han dette Embede. Endnu nogle Aar var Sveistrup — som adskillige andre fordrevne Præster — en hyppig Gæst i sine gamle Sogne, men i 1874 nedlagde den preussiske Regering Forbud mod, at „udenlandske Præster“ holdt Møder i Sønderjylland, og saa maatte Besøgene holde op.

Hermed var Frimenighedsdannelsen blevet den eneste Udvej for dem, der fremdeles ønskede en grundtvigsk præget Forkyndelse, og Manden, der var som skabt til Frimenighedspræst, havde man i den førnævnte *Cornelius Appel*, der 1865 var flyttet til Rødding. Da Ludvig Schrøder havde henlagt Højskolen til Askov Nord for Aaen, begyndte Appel at holde Pigeskole i de tomme Bygninger og at samle Egnens Folk til Møder. Betagende var navnlig den Maade, hvorpaa han kunde genfortælle de bibelske Beretninger. Han lod Stoffet selv tale, saa hans Tilhørere aldrig glemte det.

1874 blev Appel paa Askov ordineret af Vilhelm Birkedal. Denne og de andre medvirkende Præster, deriblandt Sveistrup, fik en Bøde for at have overtraadt de danske Kirkelove, hvorefter kun Biskopper maa ordinere, men for Rødding Frimenighed blev Appels Ordination Indledningen til en velsignelsesrig Tid. Med sin „ærværdige, høje Skikkelse med det prægtige Hoved ombølget af det hvide Haar og Skæg“ og med „sit underligt varmende Blik, der uvilkaarligt skabte Glæde, hvor det ramte“, var Appel Menighedens „Høvding“, og til dens Søjler hørte *Kloppenborgernes* og *Skrumsagernes* stovte Slægter. Da Appel i 1889 maatte fratræde paa Grund af Sygdom, og Degn *Lycke* fra Gram blev hans Efterfølger, kom der vel baade kvantitativt og kvalitativt en Nedgang, men alligevel stod Rødding Frimenighed hele Tiden paa et saa højt Stade, at den ikke blev overgaaet af de andre Frimenigheder, der stiftedes i Tidens Løb.

Frimenighed Nummer to havde Bovlund som Centrum og *L. B. Poulsen* som Præst. Poulsen, der var Husmandssøn fra Hundebøl, var i sin Ungdom blevet kristelig vakt, og paa Seminariet i Tønder havde han gennem Appel faaet et stærkt Indtryk af Grundtvigs kirkelige og folkelige Anskuelse. Som afskediget Lærer var han i 1867 draget til Vejstrup Højskole paa Fyn, men 1870 var han vendt tilbage til Sønderjylland og havde købt en Gaard i Bovlund. Her samlede han en lille Kreds til fælles Andagt, men Kredsen voksede stadig og op-

fordrede sluttelig Poulsen til at blive dens Præst. 1879 blev han ordineret af Appel, og efter dennes Fratræden blev han med hele sin kraftige Personlighed den naturlige Førstemand inden for Frimenighedsbevægelsen, hvor hans jævne troværdige Vidnesbyrd paa Folkemaalene blev til virkelig Hjælp for mange i den svære Tid. Poulsen døde 1919 i et Sønderjylland paa Vej tilbage til Moderlandet.

Ogsaa i Haderslev kom man i Gang (1894). *Rasmus Thomsen* var den første Præst, og derpaa kom *Thade Petersen*, Frimenighedsbevægelsens Historiker. I 1899 overtog *J. L. Jørgensen*, tidligere Redaktør af „Modersmaalet“, Poulsens Arbejde paa Vestkysten med Skærbæk som Midtpunkt, og endelig dannede der sig Frimenighedskredse i Aabenraa og Sundevad. Det sidste Sted blev den betydelige Ungdomsleder *Jørgen Eriksen* Præst.

Noget sikkert Tal for Frimenighedernes Medlemmer findes ikke, men i Beretningen til Fællessynoden 1909 blev det anslaaet til ca. 2000. Tallet var saaledes langt fra imponerende, men vitterligt er, at Frimenighedernes Betydning langt overgik deres numeriske Styrke. Mangfoldige dansksindede Sønderjyder, der ud fra gammeldags kirkelige Bevæggrunde vægrede sig ved at udtræde af Landskirken og ikke kunde tænke sig at gaa den gamle Sognekirke Dør forbi, modtog nemlig dybe Impulser fra Livet i Frimenighedskredsene og overførte noget af det til Forsamlingshuslivet, da dette blomstrede frem efter Aarhundredskiftet. Omvendt var der ogsaa dem, der søgte til Frimenighederne ud fra mere nationale end kristelige Motiver. Næsten alle, som havde været paa Højskole i Danmark, — og det blev efter Skolens Fortyskning flere og flere —, betragtede sig jo som gode Grundtvigianere, selv om det til Tider kun var den folkelige Side af Grundtvigianismen, de havde tilegnet sig. Dog maa man her huske, som det rigtigt er bemærket, at der ogsaa i den nationale Strid var „noget, som løftede ud over en selv, ind i et større Fællesskab, ja som næsten tvang i religiøs Retning“ (Valdemar Ammundsen).

Man tænke blot paa Overskriften til dette Kapitel. Den er ikke alene Slutningsordene til *Johan Ottosens* „Det haver saa nyligen regnet“, men ogsaa Ord fra Profeten *Jesaja* (28,12).

Det var en Selvfølge, at man fra den tyske Statskirkes Side stillede sig mere end køligt til de danske Frimenigheder. Kirkeligt betragtede man dem som sekteriske og nationalt som politiske. Den tyske Smaalighed gav sig navnlig Udslag i Bestemmelsen om Frimenighedsmedlemmernes Begravelse. De skulde stedes til Hvile paa nøjagtig samme Maade som Selvmordere, d. v. s. uden Klokkeringning og uden Ceremoniel af nogen Art ved Graven. Og da Frimenighederne omkring 1900 rejste deres egne Kirker, blev de to første i henholdsvis Bovlund og Haderslev lukket, ligesom der nedlagdes Forbud mod Kirkenavnet. Først efter utrolige og langvarige Processer (1896—1903) gav Myndighederne efter og indrømmede Menighederne deres Ret.

Indre Missions Udvikling og Tilblivelse i Nordslesvig foregik i tre Faser.

Den første var præget af „*Eliasfolkene*“. I 1868 indbød en Række Lægmænd til at Møde i Vojens og stiftede her en „Kristelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig“. Teologisk var Stifterne helt igennem beslægtede med 1700tallets Pietister. Det nye var, at de slog ind paa Organisationens Vej for at staa bedre rustede til et samlet Fremstød. Af Bestyrelsens tre Præster skal vi særlig fremhæve Redaktøren af Bladet „*Elias*“, den ildfulde og kundskabsrige *A. C. L. Grove-Rasmussen*. Han var født i Horsens men havde besøgt Latinskolen i Haderslev. I Krigens Aar var han blevet Kapellan i Gram, og skønt glødende dansk hørte han til dem, der aflagde Eden 1867, tilskyndet som han blev af en troende dansk Mand, der foreholdt ham Ordene fra Johs. 10, 12: „Lejesvenden ser Ulven komme og forlader Faarene og flyer.“ Aaret efter blev Grove-Rasmussen Sognepræst i Fole, men i 1870 maatte han træde tilbage, da han ikke vilde bede for de tyske Vaabens Sejr. Han blev vel boende et Par Aar i Gram

som Boghandler og holdt samtidig kristelige Møder, men af økonomiske Grunde maatte han opgive og vendte tilbage til Kongeriget, hvor han siden gjorde sig fortjent som Redaktør af „Dansk Missionsblad“ og som Forfatter til en Del populære kirkehistoriske Arbejder. Med Grove-Rasmussens og andre Præsters Bortrejse sygnede Eliasmissionens Arbejde hen, og ogsaa dens Udsending, Gaardejer *Mads Jensen*, Jegerup, faldt fra, idet han gik over til den grundtvigske Frimenighedsbevægelse. Hans kristelige Gennembrud i sin Tid skyldtes nemlig Sveistrup i Rødding.

I Indre Missions anden Fase var *Emil Wacker* den samlende Skikkelse. Han var Lærersøn fra Tønning i Ejdersted. Biskop Boesen, som ved en Visitats havde lagt Mærke til hans rige Evner, havde givet Stødet til, at han kom til at studere. Fra Latinskolen i Haderslev gik Vejen til Universitetet i København, saa efter alt at dømme vilde Wacker blive en god dansk Mand, men pludselig brød han af og drog til Kiel og Berlin. Grunden var, at han ikke vilde underskrive en Adresse til Frederik VII fra sønderjydske Studenter i København, hvori de udfordrende udtrykte deres Glæde over, at de ikke som i Kiel blev oplært i Mened og Løgn. Som Sognepræst i Rinke-næs fra 1867 blev Wacker Redskabet for en dybtgaaende Væk-kelse. Han begyndte Udgivelsen af det værdifulde „*Kirkeligt Søndagsblad*“, og sammen med flere ligesindede Embedsbrødre stiftede han i 1875 i Rødekro en *luthersk* Forening til Fremme af baade indre og ydre Mission, det sidste i Tilslutning til den tyske Hermannsborgske Mission i Tirupati i Indien. Ordet luthersk er understreget, thi Wacker var hele sit Liv mere luthersk ortodoks end egentlig Pietist. I sit betydelige teologiske Hovedværk, „*Die Heilsgewissheit*“ (Frelsesvisheden), fremhæver han udtrykkeligt, at det er Gud, der er Drivkraften i al sand Omvendelse, og at vor Frelsesvished alene kan hvile i Guds Udvælgelse. 1876 blev Wacker Forstander for Dia-konissestiftelsen i Flensborg. Den var grundlagt nogle Aar

før, men først med den myndige Wacker i Spidsen fik den for Alvor Betydning.

Efter Wackers Overflytning til Flensborg overtog *Emil Claussen* Formandskabet i Missionsforeningen og Redaktionen af Søndagsbladet. Han stammede fra Tønder og havde studeret i København, hvor baade Grundtvig og Martensen havde influeret paa hans Udvikling, men han havde ogsaa besøgt tyske Universiteter paa en toaarig Studierejse. 1865 blev han Sognepræst i Dybbøl, hvor han snart fik en Kirkegang paa 25 %, og hvor Mennesker i Skarevis samledes til hans store Møder for ydre Mission. Især efter at Claussen var blevet Formand for den lutherske Misionsforening, blev han i en Aarrække den mest anvendte og videst kendte af alle Landsdelens Præster. Det betød derfor ikke saa lidt, at han flere Gange brød en Lanse for det danske Sprog.

Ogsaa den ovenfor nævnte *Hans S. Prahl* hørte til den Kreds, der sluttede sig sammen om „Kirkeligt Søndagsblad“.

Foreningen mistede imidlertid forholdsvis hurtigt sit Indre Missions Præg. Dens Ledere var nemlig alle Præster, der stillede sig afvisende over for Tanken om det almindelige Præstedømme. Derfor vilde de ikke udsende Lægprædikanter men kun Kolportører. Disse maatte ganske vist tale i Forsamlingerne, men den bestemte Betingelse var, at Sognets Præst skulde fremsætte Ønske derom. I Praksis førte dette til, at Foreningen efterhaanden indskrænkede sig til udelukkende at arbejde for Tirupati-Missionen.

I Aaret 1887 gik Nordslesvigs Indre Mission ind i sin tredje og egentlige Fase ved Stiftelsen af „Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig“. Foreningens ubestridte Leder var *Hans Tonnesen* († 1935). Skønt udgaaet fra en ivrig hjemmetysk Familie havde han modtaget stærke kristelige Tilskyndelser under Sveistrups Prædikestol i Rødding Kirke. Som Student i Leipzig blev han vundet for den lutherske Ortodoksi, men i Erlangen lærte han af Professor Frank, at Kristendom var Oplevelse. Som gammel kunde Tonnesen derfor

sige: „Jeg har ad Selvoplevelsens Vej erobret den gamle lutherske Lære, saa den blev en levende Besiddelse for min Sjæl.“ Men lige saa afgørende for ham blev Strømningerne inden for dansk Kirkeliv. Grundtvigs Tanker havde han jo mødt i Sveistrups Forkyndelse, men ogsaa Søren Kierkegaards Forfatterskab havde han tidligt stiftet Bekendtskab med. Den, der bedst forenede den førstes Menighedssyn med den sidstes Enkeltmandskristendom, var efter Tonnesens Mening *Vilhelm Beck*, saa derfor blev han i det væsentlige dennes Discipel.

Ligesom Frimenighedsbevægelsen blev paa den Maade Nordslesvigs Indre Mission — med Tonnesens eget Udtryk — „en Plante fra Danmark“. Dog skulde Kristus „gaa gennem Nordslesvig i nordslesvigsk Dragt“. Det betød for det første, at Indre Mission holdt alle sine Gudstjenester og Møder paa det danske Sprog, og for det andet, at den havde sine karakteristiske Særegenheder, som for en ikke ringe Del beroede paa Wackers Indflydelse. Det gælder især Betoningen af den rette Lære og Fremhævelsen af Guds Udvælgelse som Frelsens Grund. Ogsaa Herrnhutismens gamle Tale om Lammets Blod førte til en stærkere Forkyndelse af Forsoningen, end Tilfældet var i Danmark. Omvendt savnede man den Samling om Sakramenterne, der i det gamle Land blev Grundtvigs rige Arv til Indre Mission.

Fra 1880 til 88 var Tonnesen dansk Præst i Aabenraa, dernæst til 1927 Sognepræst i Hoptrup. Baade ved sine interessante klare Prædikener og ved sit Blad „Sædekornet“ blev han den menneskelige Ophavsmand til en vidt udbredt Vækkelse. Initiativrig som faa var han altid paa Færde for at sætte nyt Arbejde i Gang, og saa vældig var hans Arbejdskraft, at han herunder aldrig forsømte den Menighed, hvis Sognepræst og Sjaelesørger han var. Smukt lyder Carsten Petersens Vidnesbyrd om ham: „Naar efter mange Aar Billedet af denne Præst glider forbi vor Erindring, da vil uvilkaarligt Hænderne folde sig for at takke Gud.“

Tonnesen stod naturligvis ikke ene i Arbejdet men havde ved sin Side en Række dygtige og nidkære Præster som *N. C. Nielsen* og den nysnævnte *Carsten Petersen*. Nielsen var Præst i Sommersted og flere andre Steder. Den gudommelige Sandhed i Skriften fandt han klarest og bedst udformet i „den gamle Pietismes Lære, som den har faaet sin dogmatiske Støbning i Pontoppidans Katekismus og har fundet sin Sanger i Brorson“. Nielsen var Forfatter til flere opbyggelige Bøger i Romanform, ligesom han har skrevet en Del Digte. Han var desuden en af de sidste Præster i Sønderjylland, som brugte dansk Præstekjole og Krave, ellers blev efterhaanden den tyske Talar og Bladkraven almindelig. Carsten Petersen, Magstrup, betegnede sig nationalt som dansk Slesviger og følte sig teologisk i mangt og meget som Kierkegaards Discipel. 1938 skænkede han os den særprægede og værdifulde Bog om de „Slesvigske Præster“ og i 1942 Skildringen af de „Slesvigske Landsbykirker“. Han døde 1943.

Af Indremissionærerne var *Hans Peter Lorenzen* den betydeligste. Fuldt fortrolig med sin Bibel, rig paa Menneskekundskab og selv en virkelig Personlighed blev han til Hjælp for mange i deres Liv med Gud. Selv om Lorenzen og de andre Udsendinge kun maatte holde Møder i de Sogne, hvor Præsterne gav deres Tilladelse, maatte Lægmandsforkyndelsen i de første Aar kæmpe med megen Modstand fra gejstlig Side, men alt som Tiden gik, blev det mere og mere umuligt for de højkirkelige Præster at holde Bevægelsen ude. Maaske lærte de ogsaa at indse, at Indre Mission ved hele sin kirketro Karakter var det bedste mulige Værn mod alt Sektvæsen, hvoraf kun „Evangelisk-luthersk Missionsforening“ (Bornholmerne) naaede at vinde lidt Indpas paa Vesteregnet.

Da Indre Mission ved sit 25 Aars Jubilæum holdt Mønstring over sine Tropper, kunde den tælle ca. 50 Præster og Missionærer i direkte Tilknytning til sig, og hertil kom de mange frivillige Medarbejdere i Ungdoms- og Børnearbejdet samt den store Flok af Traktatuddelere. Endvidere var der bygget

11 Missionshuse og 4 Missionshoteller, og endelig sørgede en Boghandel i Haderslev for Udbredelsen af talrige Skrifter. Og vigtigst af alt: i de Sogne, hvor Vækkelsen havde fundet Grobund, var der et Menighedsliv, hvis Mage man hidindtil ellers kun havde kendt i de grundtvigske Menigheder. I f. Eks. Skodborg, Jels, Oksenvad, Sommersted og Magstrup laa det almindelige Kirkebesøg paa 15—20 % og med et Antal Altergæster, der gik op til og over 100 %. Ogsaa til de kristelige Møder mødte man talstærkt op, og der var en levende Ungdomsbevægelse.

Men 1912 blev Splittelsens Aar, idet godt Halvdelen af Præsterne — tolv i alt — og et Mindretal af Missionæerne brød ud og dannede „Det gamle Budskabs Indre Mission“. Den officielle Grund var teologisk-kirkelig. Man hævdede, at Tonnesen var for eftergivende over for yngre liberalt indstillede Præster, og at den nye Tone inden for K. F. U. M. i Ricards Stil var for lidt kirkelig. Den egentlige Aarsag til Spaltningen var dog det nationale Spørgsmaal.

Længe havde man inden for Indre Missions Ledelse haft Held til at stille sig neutralt til dette og paa gammeldags nordslesvigsk Maner samlet baade dansk- og tysksindede Mennesker om Arbejdet for Guds Rige. Som alt sagt var Tonnesen selv Hjemmetysker, men han var mere Slesviger, end han var Tysker. „Min Patriotisme,“ saadan lyder hans kendte Beken- delse, „er i første Linje Lokalpatriotisme. Jeg elsker særlig det lille Land, som ligger mellem Kongeaen og en Linje Flens- borg—Tønder. Jeg elsker de 200,000 Mennesker i dette lille Land med en lignende Forkærlighed, som Jesus, da han fore- trak Egnen ved Genezareth Sø paa saadan en Maade, at man endogsaa kaldte Kapernum hans egen Stad. Jeg elsker Befolk- ningen i dette lille Land som en Moses, en Jeremias, en Nehe- mias og en Paulus elskede deres Frænder efter Kødet“. Og helt i samme Plan har N. C. Nielsen digtet om Nordslesvig:

„Jeg elsker dig mit Fødeland,
 Med alle dine Sprog;
 Lidt Babelsk i Mangfoldighed,
 Tit ogsaa paa hverandre vred,
 Som eet ej af det andet ved,
 Er eet Lands Børn de dog.“

Det er hævet over al Mistanke, at de ledende Missionsfolk mente det alvorligt, naar de stillede sig paa den nationale Neutralitets Standpunkt i det kristelige Arbejde, men indirekte førte det unægtelig til en Svækkelse af Danskheden, thi de vakte forledtes herved til at betragte Kampen mellem Dansk og Tysk som noget, der ikke vedkom Guds Børn. „Før vi blev omvendt, var vi Danske“, var en Udtalelse, der nok kunde vække Uro i de Kredse, der først og fremmest kaldte til Samling i Danmarks Navn.

I det lange Løb kunde Neutralitetsstandpunktet da heller ikke hævdes. Fra den ene Side pressede de dansk-politiske Nordslesvigere paa med Krav om et klart Ja eller Nej i den nationale Strid, og fra den anden Side pressede Staten paa med Krav om, at Indre Mission skulde stille sig i Fortysknin- gens Tjeneste. I 1912 skiltes som sagt den nordslesvigske Strøm. „Det gamle Budskab“s Folk drejede klart Syd paa, me- dens Tonnesen og hans Tilhængere lidt mere bugtende drejede mod Nord.

Klarest var Kursen inden for K. F. U. M., der som Leder havde den tidligere Købmand *J. M. Kylling*. At gøre Ung- dommen fri af „den tyskkirkelige Spændetrøje“ og at forene hele den danske Indre Mission i Nordslesvig med den konge- rigske var hans store Maal. Nordslesvigernes politiske Fører, *H. P. Hanssen*, der bag Kulisserne havde virket for Kyllings Ansættelse som Sekretær, havde altsaa ikke regnet galt.

Men Grundtvigianismen og Indre Mission fik ikke alle Nordslesvigere i Tale! Den første var endda hovedsagelig begrænset til Gaardmandsstanden. Midt imellem de to hver

for sig udprægede kirkelige Retninger stod en stor og meget broget Flok. Der var for det første de mange gammeldags kirkeligt indstillede, som regelmæssigt søgte Sognets Kirke og gik til Alters to Gange aarlig. De tyske højkirkelige Præsters Forkyndelse kunde de godt bruge, og disses tyskprægede Retorik og „Salvelse“ havde de intet imod. De modtog ogsaa Præsten med gammel nedarvet Ærbødighed og Gæstfrihed, naar han kom paa Husbesøg. Selv Pastor *Bischoff*, der ved sit Komme til Roager (1874) fik at vide, at man „ikke havde haft Bud efter nogen tysk Præst“, kom efterhaanden i virkelig Kontakt med Sognets Folk. Men hvor Sognepræsten var alt for udpræget tysk, svigtede Kirkefolket alligevel til sidst Søndagens Kirkegang. Saa var der dem, for hvem de nationalpolitiske Forhold var alt, og som gik op i det med Liv og Sjæl, og endelig var der dem, der hverken følte sig som Danske eller Tyske og saaledes var ude af Stand til at tilegne sig noget af de to Folks aandelige Liv. Navnlig i Byerne blev disse i betydeligt Tal et let Bytte for Materialismen og Internationalismen og den omfattende Sækularisering, der ogsaa og i stigende Grad hørte Tiden til.

Inden vi forlader Nordslesvig for at drage Syd for Skelbækken, maa vi omtale to smaa Grupper af Statskirkepræster, der enkeltvis stod en Del forskelligt i teologisk Henseende, medens de en bloc forholdt sig uhyre skarpt over for hinanden. Talen er om de dansksindede Præster paa den ene Side og de tyske politiske Præster paa den anden. Endvidere var der en tredje Gruppe, der stillede sig mæglende og forsonende i den bitre Kamp.

De danske Præsters Fløjmand var *Peter Hansen*, født i Uge og Præst i henholdsvis Roager, Rødding og Dybbøl. I det sidste Embede blev han *Emil Claussens* Eftermand. Ejendommeligt af Ydre og ejendommeligt som Personlighed var han en Præst, hvis Minde stadig lever i hans gamle Sogne. Der var noget asketisk over hans spændstige Skikkelse og Væremaade,

specielt med Hensyn til Drikeriet, som han bekæmpede fanatisk, fordi han ikke uden Grund mente, at Tyskerne bevidst fremmede dette for at nedbryde Folkets nationale Modstandsevne; men samtidig var han Ungdommens Mand. Konfirmanderne elskede ham, og frit og muntert færdedes han iblandt de unge. Som de andre dansksindede Præster maatte Peter Hansen nationalt gaa stille med Dørene; som Medlem af Fællessynoden fremførte han dog flere Gange med Styrke Andragendet om to danske Sprogtimer i Folkeskolen. Den ene Gang kom bagefter en tysk Provst hen til ham, satte ham Næven for Ansigtet og sagde: „Das soll Ihnen nicht vergessen werden.“ Men Peter Hansen lod sig ikke kyse.

Ogsaa Digterpræsten *Job. Zerlang*, først i Holbøl, saa i Gram, var paa Synoden en varmhjertet Forkæmper for det danske Sprog. I sit første Embede blev han frataget Tilsynet med Skolerne i Sognet. Den tysksindede Del af Menigheden havde nemlig opfordret ham til at prædike paa Kejserefs Fødselsdag, hvad han vanskeligt kunde afslaa, men da han havde betinget sig, at der ikke bagefter maatte holdes Bal eller Drikkegilde, blev det hævnnet paa nævnte Maade. Som Kristen havde Zerlang maattet kæmpe sig igennem mange tunge Anfægtelser, men han fandt til sidst Hvile i en dyb Tro paa den korsfæstede Frelser.

Ivrig dansk var endvidere *N. J. Jensen* i Rinkenæs. Mangfoldige var derfor de Gange, hvor han over for de tyske Myndigheder maatte aflægge Regnskab for sine Ord og Gerninger. Han udgav „Rinkenæs Børneblad“ med egne Tegninger og egne smaa Digte. Han døde 1906, næppe halvtreds Aar gammel. Ved hans Begravelse sang man hans eget Digt om Rinkenæs Kirke:

„Lille Kirke langt fra Byen
Hen til dig vor Længsel staar,
Hvor vi vandrer under Skyen,
Til vi hviler i din Gaard.“

Ogsaa *Wilhelm von Brincken* i Spandet var en af de faa Præster, som uden Vaklen stillede sig paa den danske Befolkningens Side. Udgaaget fra et tysksindet Hjem var han selv i sin Ungdom fanatisk tysk, men han tog siden sit Standpunkt paa dansk Side, dels paavirket af sin varmtfølende danske Hustru, dels ledet af sin stærke Retfærdighedsfølelse. Til at begynde med saa Danskerne lidt skeptisk paa ham, men Ridderslaget fik han af selve Gustav Johannsen, der ved et dansk Møde lagde Haanden paa hans Skulder og sagde: „Den Mand garanterer jeg for.“ Von Brinckens Færd blev derfor stærkt overvaaget af Tyskerne. Han blev afsat som lokal Skoleinspektør, og flere Disciplinærundersøgelser mod ham fandt Sted. Inden Udfaldet af en saadan Sag, rejst paa Grundlag af politiske Bagateller, forelaa, søgte og fik han sin Afsked 1905. Han flyttede til Ribe, hvor han boede til sin Død 1928.

Inden for den modsatte Gruppe indtog *Chr. J. Jacobsen* Pladsen som „Fortyskningens Ypperstepræst“, (Udtrykket er Redaktør Jessens). Han var født i Haderslev og var Præst i Skærbæk 1884—1905. Menigheden havde valgt den smukke og belevne unge Mand i den Tro, at han var dansksindet, — han havde tilbragt en Del af Barneaarene i København, og en bekendt havde sagt god for ham —, men snart maatte man erkende, i hvilken Grad man havde taget fejl. Ved Vestbanens Indvielse 1888 talte Jacobsen og sammenlignede Skinnerne med en tysk Blodaare, der var trukket gennem Landskabet. Den dansksindede Del af Skærbæk Menighed brød derfor med ham og dannede Frimenighed (se Side 139). Men Jacobsen havde alligevel nok at gøre, thi han var meget mere Politiker end Præst. Utallige var de Foretagender, han fik sat i Gang: Bank, Væveskole, Teglværk, Fiskedamme, Badested, Kolonier for tyske Indbyggere og saa fremdeles, altsammen med tysk Kapital og til Tyskhedens Fremme. Tyskerne ventede sig derfor uhyre meget af ham. De gjorde ham til Næstformand i den tyske Forening, opstillede ham som Rigsdagskandidat og overvejede saagar at faa ham indsat som Gene-

ralssuperintendent. Men saa revnede til Slut Ballonen, da alle Jacobsens økonomiske Foretagender gik fallit, og hans egen ærgerrige Letsindighed blev afsløret. Sin „Karriere“ fortsatte han som Præst og Romanforfatter i Tyrol, men herfra blev han fordrevet af Italienerne under Verdenskrigen. Han døde efter megen Modgang et Sted nede i Mellemtyskland, symbolsk nok i det tyske Sammenbruds Aar — 1918.

Konsistoriet i Kiel ansaa det for rigtigt, at „en tysk Gejstlig aldrig skjulte sit tyske Sindelag“. Det lagde *H. H. Priess* i Uge sig paa Sinde. Da Mørk-Hansen fra Danmark angreb Skoleinstruksen af 1888, „udmærkede“ Priess sig ved at være den eneste Præst, der aabent tog den i Forsvar. Han blev derfor omgaaende belønnet med et Løntillæg. Men ikke engang det hjemmetyske Uge kunde bruge ham som Præst. Da hans Forgænger hed Stute, lød snart Ordene: „Vi fik en daarlig Pris for vor Stud.“ Til sidst blev Priess idømt Strafforflyttelse.

Og saa var der Pastor *H. C. P. Kühn* i Vedsted. Han var langt fra saa aktiv eller fremtrædende som de to ovennævnte, men hans politiske Tanker er nok værd at erindre. Utvetydigt har han aabenbaret dem i følgende Udtalelse: „Den nordslesvigske Bonde er Danmarks Offer for at forhindre det tyske Sprogs Indtrængen i Jylland. Men engang vil dog Dagen komme, hvor det nordslesvigske Blandingssprogs egentlige Fjende, det plattyske, oppe ved Kongeaaen vil lyde fra Mund til Mund ind i Jylland, og tysk Art og tysk Sprog skal udbrede sig indtil Skagen.“ Ja, disse var Ordene, — og de blev heller aldrig andet end Ord hverken dengang eller i vor egen Tid, men de har jo et og andet at sige til os andre, naar vi skal bedømme den „tyske Art“.

Som før berørt var der imidlertid ogsaa de tysksindede Præster, som gjorde sig til Talsmænd for deres danske Menigheder under Kampen om Sproget. 1894 indgav 77 af Nordslesvigs ca. 100 Præster et Andragende om to danske Sprog-timer i Børneskolen med den Begrundelse, at Skolens fuldstændige Fortyskning var til Skade for det religiøse Liv. Men

Andragendet var affattet i en saa krybende Lakajstil, at det næsten var umuligt for de dansksindede Præster at underskrive det, og noget Resultat kom der heller ikke ud af det.

I 1909 stillede *Valdemar Ammundsen*, dengang kirkehistorisk Professor ved Københavns Universitet, i det protestantiske Ugeblad „Die christliche Welt“ det Spørgsmaal: „Hvorledes kan de kristne i Tyskland tie til den Uret, som uaffadelig sker mod de danske i Nordslesvig fra Preussens Side?“ Spørgsmaalet foranledigede den unge nordslesvigske Præstesøn, cand. theol. *Johs. Tiedje*, til en Række Indlæg, hvor han dels med skarpe Ord angreb den tyske Forenings Rabalderpatriotisme, dels gav en sympatisk Skildring af dansk Aandsliv i Nordslesvig og sluttelig opfordrede til en dybtgaaende Ændring i Behandlingen af den danske Folkegruppe. Tiedjes Artikler gav igen Stødet til Oprettelsen af en nordslesvigsk Præsteforening og „Foreningen for tysk Fredsarbejde i Nordmarken“. Drivkraften i begge var Sognepræsten i Vodder, *Johannes Schmidt*, der allerede tidligere havde hævdet, at „Tvang og Ophidselse i det lange Løb var uvirksomme Midler“ i den nationale Politik. Det var saaledes ikke den tyske Politik Maal men dens Midler, han ligesom Tiedje tog Afstand fra ud fra den Overbevisning, at i en fri Kappelstrid vilde Tyskland alligevel til sidst hente Sejren hjem. Nogen større Tilslutning fik Fredsforeningen ikke, men den havde sin Betydning ved at vække Opmærksomhed om det nordslesvigske Spørgsmaal i det egentlige Tyskland.

Modtog Kirkelivet i Nordslesvig sine rigeste Impulser hjemme fra Danmark, saa blev det Syd for den nuværende Grænse aldeles overvejende tyskpræget og derfor — trods al udvortes Tyskhed — meget svagt og fattigt.

Et af de faa danske Lyspunkter var den danske Kreds i Flensborg, som fra 1869 til 1900 havde den dansksindede Alsinger *Hans Jørgen Carstens* som Præst. Han var ingen stor Prædikant men et elskeligt og hjertevarmt Menneske.

Det var efter hans Afsked, at de danske Gudstjenester blev indskrænket til hver anden Søndag. I de følgende Aar var Menigheden paa det nærmeste retsløs. Helligaandskirkens gamle prægtige Prædikestol, et af Ringerinks Arbejder, blev uden videre flyttet over i den nybyggede Skt. Jørgens Kirke trods kraftig Protest fra et nystiftet „Kirkeligt Samfund“. Men kunde Samfundet ikke forhindre Prædikestolens Fjernelse, saa prøvede det i Stedet — sit egentlige Formaal tro — at støtte Afholdelsen af danske Gudstjenester paa de Søndage, hvor der ellers ikke skulde være Kirkegang.

Bortset fra de danske Gudstjenester i Flensborg blev som sagt næsten alt Kirkeliv i Sydslesvig inspireret fra Tyskland, saa det var ikke meget, der forbandt Kirkefolket Nord og Syd for Skelbækken. De tre Bindeled, som kommer i Betragtning, var dog paa den anden Side ikke uden Betydning.

Der var først Diakonissestiftelsen i Flensborg, som vi allerede har nævnt. Vel fik den sin største Tilgang Syd fra, men en Tredjedel af Diakonisserne kom dog fra Nordslesvig.

Dernæst Breklum-Missionselskabet, stiftet 1877 af den frisiske Sognepræst i Breklum (Nord for Husum), *Chr. Jensen*. Paa egen Haand havde han grundlagt en Missionskole, der straks i sit første Aar fik tolv Elever. 1881 udsendtes de to første Missionærer til Indien, hvor Teluguland og Jeypore blev de vigtigste Missionsmarker. Selskabet fik sine særlige Vanskeligheder at kæmpe med baade ude og hjemme, — en Overgang var det helt sprængt —, men efter at det havde faaet rolige Arbejdsforhold, vandt det ogsaa Indgang hos Nordslesvigerne — men paa Bekostning af Wackers og Claussens Missionsforening.

Baade Diakonissestiftelsen og Breklum-Missionen var to uofficielle kirkelige Institutioner; derimod var det tredje kirkelige Bindeled mellem Nord- og Sydslesvig af højofficial Karakter, nemlig Generalsuperintendentembedet. Vi har ellers gennemgaaende haft for Skik at omtale dettes Indehavere i Indledningen til de forskellige Afsnit, men her har vi

med fuldt Overlæg udskudt det til sidst. Ikke fordi *Theodor Christian Heinrich Kaftan* var nogen ubetydelig Mand, men fordi han i hele sin trediveaarige Embedstid (1886—1917) ligesom stod uden for alt det, vi i det foregaaende har omtalt.

Som født Slesviger — i Løjt 1847 — beherskede Kaftan til Fuldkommenhed Landsdelens to Sprog, ligesom han kendte næsten hver eneste Landsby, men „Seine Magnifizenz“ manglede Kontakt med sit Land og sit Folk. Selv betragtede han Tiden som en Overgangstid; derfor blev han kun, trods rige Muligheder, en Overgangsskikkelse baade nationalt og kirkeligt.

Med Hensyn til det første stillede han sig paa Slesvigens neutrale Standpunkt ud fra den Overbevisning, at Kirkens Opgave var rent religiøs, og at der ikke fandtes nogen Væsensforskel mellem dansk og tysk Kristendom. Dermed være ikke sagt, at han var uden Forstaaelse for de danske nationale Krav i Kirke og Skole; men ofte tav han just der, hvor han skulde have talt — og det paa Trods af, at han senere har fremsat som sin Mening, at Sproganordningen bar Hovedskylden for, at Nordslesvig vare mere dansk i 1914 end i 1888. Dybt skuffet maatte han derfor til sidst, ligesom Indre Missions Ledelse, erkende det uholdbare i sin Betragtning.

Ogsaa teologisk-kirkeligt blev Kaftan en skuffet Mand. Hans Løsen var „moderne Theologie des alten Glaubens“; men han var ikke Manden, der kunde føre det ud i Livet. De mange smukke Tilløb blev Gang paa Gang brat standset op. Indre Mission bedømte ham derfor strengt; mest retfærdigt er det gjort af Carsten Petersen: „Hvor var der Klang i Kaftans Ord, naar han talte fra Prædikestolen i Aabenraa*), en ung begejstret Talsmand for de evige Sandheder, en Hjertevinder. Hvor smældende lød det ud over

---

*) Kaftan var i 1870erne dansk Andenpræst i Aabenraa.

Landet, da han i Løgumkloster raabte sit: Fremad i Jesu Navn, en Stormer hundrede Skridt foran Kompagnifronten, en Angriber og Erobrer. Men snart døde Raabet hen. Han havde været med til at føre den lutherske Missionsforening ud i Livet, men han forlod den. Han var en ivrig Fremhjelper af Diakonissesagen, men med dens Leder i Flensborg (Wacker) stod han paa en spændt Fod, og paa Diakonisserne havde han ikke den ringeste Indflydelse. Hedningemissionen i Breklum var Biskoppen med til at stifte og lede men forlod den snart. Den indre Mission tog han Afstand fra... Han vendte sig bort fra alt for at lande i den holstenske Indre Mission, der netop under hans Indflydelse holdt sig borte fra al Ordmission. Han forlod sit Stift og flyttede til Kiel (som Medlem af Konsistoriet). Til sidst vendte han sig bort fra selve Bispeembedet og forlod Landet." Men trods al Kritik slutter Carsten Petersen sin rammende Karakteristik af Kaftan med disse Ord: „Dog skal det siges, at der var noget stort ved Theodor Kaftan. Var han en ulykkelig Biskop, saa var han alligevel en Biskop. Hver Gang hans Navn nævnes af hans Samtidige, berører det noget inde i deres Sjæle ikke langt fra det Sted, hvor Ærefrygten bor."

Det var midt under Verdenskrigen, Kaftan tog sin Afsked. Syv Aar senere udkom hans Selvbiografi, „Erlebnisse und Beobachtungen". Den blev stærkt angrebet baade fra tysk og dansk Side, men den, der vil beskæftige sig med Sønderjyllands kirkelige Forhold i den preussiske Tid, kommer ikke uden om denne Bog.

Om den kirkelige Kunst i 1800tallet har vi ikke meget godt at sige. *C. F. Hansens* Husum Kirke er vel ligesom sammes Frue Kirke i København en smuk monumental Bygning, men kun en ringe Erstatning for Byens gamle gotiske Guds Hus*). Og den Nygotik, der senere blev moderne, havde

---

*) Den gamle Kirke er skildret af den i Husum fødte Digter *Theodor Storm* (•In St. Jürgen•).

kun Navn og ikke Aand tilfælles med Middelalderens Gotik. Og svigtede den kirkelige Stilsans ved Ombygninger og Nyopførelser (Slesvig Domkirkes Taarn fra 1890erne), saa gjorde den det ikke mindre med Hensyn til Bevarelsen af det gamle. I Skrydstrup klagede omkring 1850 Præsten over, at Menigheden ikke holdt Kirken i sømmelig Stand: „Medens man pynter paa sine egne Gaarde og Aar for Aar lægger den voksende Velstand for Dagen, staar Guds Hus som Stedbarn med forrevne Mure udvendigt og mugne ukalkede Vægge indvendigt.“ Men Efterfølgeren vidste Raad. Alteret blev malet med Stenfarve, alle udskaarne Figurer blev over-smurt med hvid Maling, og ligeledes blev alle gamle Malerier tildækket og en Indskrift sat op i Billedets Sted. Og Tilfældet var ikke enestaaende men snarere symptomatisk. Først den allernyeste Tid er det blevet forbeholdt at udføre virkelige Kirkerestaureringsarbejder.

Kapitel 5.

Gennem Mørke til Lys.

Lørdag den 1. August 1914 var en smuk, stille Sommerdag. Da — pludselig imod Aften — begyndte Klokkerne at ringe fra Sogn til Sogn. Alle vidste, hvad det betød. Det var det smukke Præludium til den første Verdenskrigs blodige Sørgespil.

I Sønderjylland som andre Steder i Verden stormede Folk i den første Tid Kirkerne, men kun drevne af en ubestemt Angstfølelse, der gradvis forsvandt igen. Det er jo rigtigt, hvad en sønderjydske Præst skrev i sin Sognekronike, at „Livet med Gud fremvokser i Stilheden — ikke i Stormen.“

Saa vel for de indkaldte som for dem, der blev hjemme, betød de fire onde Aar en Belastningsprøve af deres kristne Tro og Moral. Mange bestod den ikke; men der var ogsaa dem, som gik lutrede igennem. Følgende lille Citat fra et af de dyrebare sønderjydske Soldaterbreve viser i et Glimt dette sidste: „Og da folder jeg mine Hænder, og jeg beder mit Fadervor, som min Moder lærte mig at stamme, da jeg endnu var lille. Og jeg ved jo, at hjemme har jeg en gammel Moder, der hver Aften beder for sin Søn dér langt borte i det fremmede Land.“

Lige siden Nordslesvigs nationale Opvaagnen i 1830erne var Skellet mellem Dansk og Tysk blevet trukket stedse skarpere op. I 1914—18 blev det til en Kløft. 30.000 Nordslesvigere maatte af Sted til Fronterne, godt 5000 vendte ikke tilbage, og Størsteparten af dem faldt for en Sag, der ikke var

deres. Og for de efterladte var det kun saarende, naar Præsten ved Mindegudstjenesten for en god dansk Mand kunde faa sig selv til at udtale: „Han faldt paa Ærens Mark for Kejser og Rige.“

Ogsaa der, hvor Forholdet imellem den tyske Præst og den danske Menighed havde været godt, brast i disse Aar mange forenende Baand. Da man blev klar over Krigens Udfald, var der derfor en Del Præster, der enten drog til Tyskland eller søgte Forflyttelse. Og dog — da Stormen var drevet over, viste det sig, at saa godt som alle, der stillede sig til Genvalg i 1920, kunde blive i deres Embeder.

Efter det tyske Sammenbrud blev Vaabenstilstanden sluttet den 11. November 1918. Haabet om Nordslesvigs Genforening med Moderlandet stod dermed endelig foran sin Virkeliggørelse. Da maatte ikke blot Danmarks men ogsaa Guds Navn nævnes. I sin skønne storladne Tale paa „Folkehjem“ i Aabenraa udløste *H. P. Hanssen* sine Folkefællers Stemning og Lykkefølelse i Bjørnsons Ord:

„Alt hvad Fædrene har kæmpet
Mødrene har grædt,
Har den Herre stille læmpet,
saa vi vandt vor Ret.“

For de danske Nordslesvigere blev den store Dag den storm- og sludfulde 10. Februar 1920, da de gav deres Ja til „det gamle Land“. Mellem de 75.431 danske Stemmer var ogsaa *Charitas Lindemanns*. Hun var født i Roager Præstegaard som Datter af den førnævnte Pastor Bischoff og hans fanatisk tysksindede Hustru, Forfatterinden Charitas Bischoff. I næsten tredive Aar havde Charitas Lindemann ikke haft nogen Forbindelse med Nordslesvig, men saa længe hun kunde huske, havde hun følt, at det var Lidelse og Unatur for hendes Fødestavn at staa under fremmed Herredømme. Derfor forstod hun ogsaa fuldt ud, hvad det var, der skete den 10. Februar 1920. Da en tysk Slægtning bebrejdede

hende, at hun havde stemt dansk, svarede hun: „Dette Folks Ærefrygt over for den underfulde Opfyldelse af dets kæreste Ønske, det var ikke Politik, det var Gudstjeneste.“

Men det var kun det halve Land, der i 1920 blev forenet med Danmark. Resten blev dels med dels mod sin Vilje tilbage i den tyske Ørns brutale Kløer. I Dag, hvor Ørnen vingeskudt er segnet til Jorden, har den omsider løsnet sit Greb. Derfor spejder Sydslesvigerne mod Nord. Lad os saa ikke slaa Døren i, naar de kommer og banker paa.

Regeringserklæringen af 5. Maj 1945 var desværre i god Overensstemmelse med Danmarks tidligere Forsyndelser mod Grænselandet. Men ingen Regeringserklæring vil være i Stand til at fastlægge Grænsen mellem Dansk og Tysk i Sønderjylland. Den har været, er og vil vedblive at være i Bevægelse, saa vist som en Grænse altid er en Kamlinje. Spørgsmaalet i Dag er derfor kort og godt, om Kampen skal føres Nord eller Syd for Skelbækken. Nøjes vi med det første, vil Presset fra Syd, forstærket ved Flygtningestrømmen fra Østpreussen og andre Steder, før eller senere sprænge den nuværende Statsgrænse. Maatte derfor det danske Folk kende sin Besøgelsestid, saa Sydslesvig for Alvor bliver Danmarks Hjertesag. Vor Indsats i Dag, politisk, socialt, kulturelt og kristeligt, vil afgøre Sydslesvigs Skæbne i Morgen.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Middelalderen

Kapitel 1. Danerne kristnes	9
— 2. Kirken organiseres	17
— 3. Knud Lavards og Borgerkrigenes Tid	21
— 4. Højmiddelalderen	25
— 5. Under Abelætten	33
— 6. Holstenervældet og Senmiddelalderen	37

Reformationens og Ortodoksiens Tid

Kapitel 1. Reformationens Forudsætninger	47
— 2. Reformationens Gennemførelse	51
— 3. Udstykning og Konsolidering	59
— 4. Ortodoksiens Aarhundrede	65

Vækkelse og Oplysning

Kapitel 1. Pietismen	74
— 2. Oplysningen	92

Fra 1800 til 1920

Kapitel 1. Rationalisme og kirkelige Foraarstegn	103
— 2. Kirken og den nationale Opvaagnen	113
— 3. Fra Krig til Krig	120
— 4. „Det har slet ingen Hast for dem, som tror“	132
— 5. Gennem Mørke til Lys	156

Sønderjyllands Kirkehistorie

Sønderjylland er som Vindebroen til en gammel Borg. Til Tider har den været nede og virket som en slagen Landevej for alt, hvad der fra Syd pressede frem mod Nord; til andre Tider har den været hejset op for at danne Front mod al uvedkommende Indtrængen paa Danskerborgens Enemærker.

Dette gælder ogsaa, og ikke mindst, naar Talen er om det kirkelige Liv.

Selve Kristendommen kom til os via Sønderjylland, hvor Ansgar rejste Danmarks to første Kirker i Hedeby og Ribe. Paa samme Maade forholdt det sig med Reformationen, da Hertug Christian, den senere Christian III, var blevet vundet for Luthers Tanker. Sønderjylland var ligeledes den vigtigste Hovedindfaldsport for Pietismen, da denne, baaret af Brorsons Salmetoner, som en frisk Vaarbrise blæste hen over den danske Kirkeager. Men det var ogsaa i Sønderjylland, at man i de tunge Aar efter 1864 for Alvor lærte at synges de Strofer om Guds Styrelse med Danmark, som hele vort Folk fik Brug for den 9. April 1940.

For disse og andre Hovedstrømninger i Sønderjyllands Kirkehistorie gores der Rede i denne Bog. Den er skrevet for det danske Kirkefolk i en folkelig og let tilgængelig Form. Ved at blotte Fortidens Forsyndelser vil den vække til Ansvar og Forstaaelse for Nutidens Krav.

De Unge Forlag